

NGAAHI 'AATI

FAKA'ETIVOKĀSIO

KO E TOHI TOKONI
MAA'E FAIAKO

Ko e tohi fakahinohino' ni, na'e fa'u mei he Live and Learn Environment Education. Fakapa'anga mei he Pule'anga 'Aositelēlia fakafou he Polokalama Fakamāketi mo e Fakalakalaka 'o e Tōonga Mo'uilelei' 'i he Faka-Hihifo 'o e Pasifiki', 'o fakapa'anga 'e he Tokoni Fakapa'anga 'o e Sōsaieti Sivile ki he Tō'onga Mo'ui Ma'a.

Tohi 'e: Michelle Abel (Mīselo 'Ēpeli), 'Ātama Deverell
Tisaini mo fokotu'utuu 'e: Wilani van Wyk-Smit
Tā fakatātaā' 'e: Nick Mattiske
Na'e paaki 'i ha pepa na'e 'osi ngaue'aki (100%).

Hiki tatau © Mo'ui mo Ako he 'Ātakai Fakaako 2017

Ko e ngaahi totonu kotoa pē ki he fakakomēsiale mo ha fakatupu pa'anga, ki hono toe paaki pe liliu lea 'i ha toe fa'ahinga fōtunga pē 'oku ta'ofi. 'Oku fakamafai' 'e he Mo'ui mo Ako, 'a hono toe fakalelei' ha konga 'o e naunau' ni ki he ngaahi taumu'a faka-Saienisi, fakaako pe fekumi, pea ke mahino pē 'oku fakamo'oni' fakalelei pē 'a e Mo'ui mo Ako, mo e ma'u'anga fakamatala kuo lekooti. Ko ha ngofua ke toe fa'u pe fakalelei, pē ko hano toe liliu lea kakato, pe ko hano toe fa'ahinga fa'unga pe ko e taumu'a fakakomēsiale pe 'ikai ko ha taumu'a fakatupu koloa, kuo pau ke fakafou ia 'i he tohi kole.

Mo'ui mo Ako 'iha 'Ātakai Faka'atamai
Donkey Wheel House, 2nd Floor 673 Bourke St, Melbourne 3000 Victoria
Tel: (+613) 96501291 'imeili: enquiries@livelearn.org
www.livelearn.org

Ngaahi Fakamālō

Ko e lahi taha e ngaahi ma'u'anga fakamatala na'e fai'aki hono tohi 'o e ngaahi konga kehekehe 'i he tohi tokoni' ni na'e 'osi fai hono toutou vakai'i/fakapapau'i. 'Oku kau ki ai mo e ngaahi me'a' ni:

UNICEF: 'Water, Sanitation and Hygiene (WASH) in Schools'
https://www.unicef.org/publications/files/CFS_WASH_E_web.pdf

Save the Children: Child Participation Monitoring & Evaluation Toolkit
http://www.savethechildren.org.uk/sites/default/files/images/ME_Toolkit_Booklet_3.pdf

'Save the Children School Club Toolkit'
<http://www.savethechildren.org/atf/cf/%7B9def2ebe-10ae-432c-9bd0-df91d2eba74a%7D/HSClubKITJULY2009.PDF>

'Child-to-Child: A Practical Guide – Empowering Children as Active Citizens'
http://www.childtochild.org.uk/wp-content/uploads/2014/10/Child_to_Child-Empowering_Children_As_Active_Citizens_Practical_Guide.pdf

Centre for Evaluation Innovation: 'The Advocacy Strategy Framework'
<http://www.evaluationinnovation.org/publications/advocacy-strategy-framework>

The Systems Thinker: 'Learning about Connection Circles'
<https://thesystemsthinker.com/learning-about-connection-circles/>

'How Change Happens' by Duncan Green, specifically Part 1, Chapter 2: 'Power lies at the heart of change'
<http://how-change-happens.com>

Faka'ikai'i

Ko e pulusi 'o e tohi' ni na'e malava ia 'i he tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelelia. Ko hono teuteu'i 'o e kakano 'o e tohi' ko e fatongia 'ata'ataa pe ia 'o e Live & Learn 'o 'ikai fakakau mai kiai e ngaahi fakakaukau 'a e Pule'anga 'Aositelelia. Neongo ko e katoa e tokanga na'e fai' ke ngāue'aki e ngaahi fakamatala 'oku 'ataa mo ngofua ki he kakai fakalukufua, 'oku kole fakamolemole heni 'a e Live & Learn ki ha ngaahi fehalaaki fakatu'upakē 'o hoko ai ha hiki tatau na'e 'ikai ha palani ki ai pea 'oku talitali lelei pe mo ha ngaahi fakatonutonu ki hano to e pulusi 'o e tohi fakahinohino'ni 'i he kaha'u.

NGAAHI 'AATI FAKA'ETIVOKASIO

TOHI TOKONI MA'AE FĀNAU AKO

Poloseki 'o hono fakamāketi'i mo
Fakalakalaka 'o e Tō'onga mo'ui
Haisini 'i he Faka-Hihifo 'o e
Pasifiki

KANOTOHI

Talateu	7
Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he Ngaahi Ako'anga	8
Ko e hā 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he Ako'anga?	20
Ko e hā e founa ha'aku kamata'i ha Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a?	22
Fekau'aki mo e 'Etivokāsio	24
Fakakaukau Fekau'aki mo e ngaahi Fa'unga	24
Fakakaukau Fekau'aki mo e Mafai	26
Ngaahi Fa'unga mo e Mafai	27
Ko e hā 'a e 'Aati?	29
Fokotu'u e 'Aati 'i ho'o ngaahi ngāue faka'etivokāsio	29
SITEPU 1 - KO 'ETAU FAKAKAUKAU	
Lēsoni Palani: Ko 'etau ngaahi fakakaukau	34
Ngaahi fakakaukau tanaki mai	35
Ngaahi Siakale Fekaukau'aki	36
SITEPU 2 - FAKALAHĪ E TAUKEI	
Lēsoni Palani: Kumi ke toe lahi ange	42
Lēsoni Palani: Ko 'etau ngaahi taumu'a faka'ativokāsio (ngaue ki ha liliu lelei)	45
Feinga ke 'ilo ho'o kau mamata pau	49
SITEPU 3 - LEA'AKI	
Lēsoni Palani: Fakahoko ngāue!	52
Ko e hā ho'o tefito'i fekau?	53
SITEPU 4 - AKO	
Vakai'i e fānau 'oku kau mai'	60
Siofi e ngaue, 'aki e ngaahi fofonga fiefia mamahi'	61
Muimui'i Līpine kulokula	66
Fakamā'opo'opo	68

TALATEU

Mālō e lelei!

Ko e tohi tokoni' ni, ke tokoni ki he kau faiako, ke poupoua ha'anau kalapu pe kulupu 'i ho'o ako'anga, ko ha'anau manako ke fakapapau'i 'oku ngāue'aki 'e he taha kotoa e ma'u'anga vai malu, falemālōlō'anga malu mo e 'ulungaanga ma'a mo haisini foki. 'I loto he ki'i tohi tataki' ni, te mou a'u ai ki he ngaahi makatu'unga mahu'inga 'o e kau mai 'a e fānau' mo e anga hono tokonia e fānau mo e kakai iiki 'i he fanga ki'i ngāue ke fakahoko te nau taki ai mo fakahaa'i te nau lava 'o fakaongo atu honau le'o, 'i ha liliu lelei 'i he'enau ako pe kolo. Te ke ako ai e 'uhinga 'o e 'Ativokāsio, pehē ki he anga ha'o tokoni ki he longa'ifānau mo e kakai iiki, 'i ha founa 'oku fokotu'utu'u 'e tokoni kiate kinautolu ke palani mo fakahoko ha ngaahi va'inga fakaoli mo ha ngaahi ngāue ke fakahoko 'i ho'o ako mo e kolo.

Ko e tohi tokoni kuo fa'u' ni, ko ha kaume'a fafale ki he tohi tokoni ma'ae fānau. Ko e tohi tokoni ma'ae fānau kuo fa'u ke lava 'e he fānau ta'u 11 pe motu'a ange, 'o ngāue'aki 'i he ngāue' ke fakahoko 'iate kinautolu pē, kā 'e toe lelei ange ma'u pē, kapau 'e 'i ai ha faiako pe tokotaha lahi ke tokoni kiate kinautolu, kapau 'e 'i ai ha'anau ngaahi fehu'i. Ko e ngaahi fokotu'utu'u 'o e 'Ativokāsio, kuo fakahokohoko atu 'i he tohi tokoni' ni; 'oku 'ikai ko ha me'a ke fakahoko pē ia 'i ha houa efiafi, kā ko e me'a ke ke tokoni'i ai e fānau' ke nau ngāue atu ai 'o lahi ange 'i ha ngaahi uike.

Ko e ngaahi ngāue ke fakahoko 'i he tohi tokoni' ni, 'oku nofo 'ene tokanga' 'i he vai, tūkunga ma'a mo e haisini ('a ee 'oku tau ui ko e Tō'onga Fakama'a), kā ko e fakahokohoko 'o e palani 'o e 'Ativokāsio kuo tuku mai, 'e tokoni ki he fānau ako, ke toe fakatupulaki honau fakalotolahi'i, ke ngāue'aki honau pōto'i 'ilo fo'ou' ke poupou ki ha liliu lelei 'i ha ngaahi 'ēlia kehe pē. Ko e hā e 'uhinga 'o e fo'i lea ko e 'Aati 'i he taumu'a? Ko e 'uhinga eni, he ko e 'Aati' hangē ko e valivali, faitaa, vitiō, talanoa fakatātaa, hiva, ngaahi talanoa mo e tau'olunga' 'e malava pē ke ngāue'aki ke faka'ai'ai e kakai, ke liliu 'enau fakakaukau mo e ngāue.

Ko e 'Aati Faka'ativokāsio, Tohi Tokoni ma'ae faiako' 'oku fu'u fo'ou- ko e fuofua faiako koe ke ngāue'aki e ngaahi palani lēsoni mo e ngaahi ngāue ke fakahoko. Koe'uhi, ko 'ene kei fo'ou, 'oku fiema'u 'e he Mo'ui mo Ako e anga ho'o lau mo ho'o sio 'i he ngaahi ngāue ne faingofua kia koe pea mo e ni'ihī e ngaahi ngāue 'oku toe fu'u faingata'a ange. Ko ho'o ngaahi lau, 'e tokoni kiate kinautolu ki hano toe fakalelei'i e Tohi Tokoni ma'ae Faiako mo e ma'ae fānau ako 'i he ngaahi ako'anga kehe. Ko e kau ngāue 'a e Mo'ui mo Ako, te nau ngāue atu mo ho'omou ako'anga' ke 'i ai ha taimi lahi ke mou 'omai ai ha ngaahi tali pe fakaanga ki hono ngāue'aki 'o e Tohi Tokoni ma'ae Faiako' 'i he 'Ativokāsio.

Ko e hā e ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai e Tō‘onga Fakama‘a’ ‘i he ngaahi ako‘anga?

To‘onga Mo‘ui
Fakama‘a ‘i
he ngaahi
ako‘anga

Fakalakalaka e mo‘ui’

Fakatupulekina e ma‘u ako’ mo e lava me‘a’

Fakatupulaki e potupotutatau ‘a e tangata mo e fefine’

A‘utonu ki he ngaahi kolo’

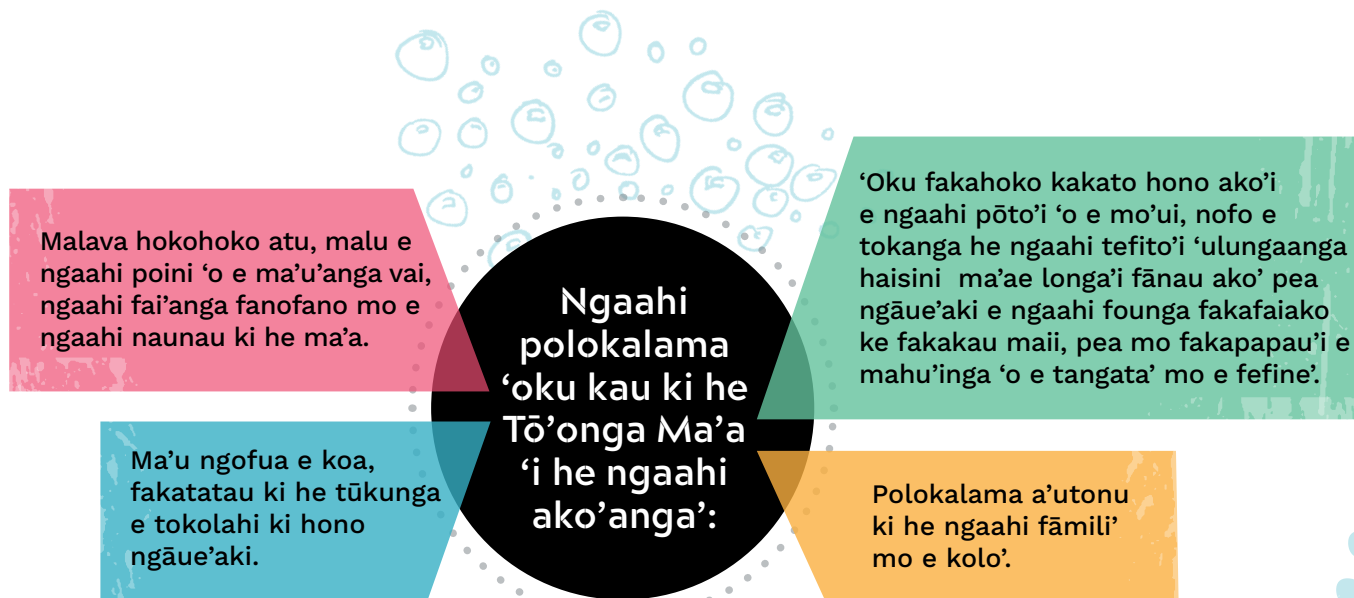
Fakakau e longa‘i fānau ‘i hono fakalakalaka e mo‘uilelei ‘a e ngaahi fāmili mo e ‘ātakai

Ko e fōtunga ‘o e ‘ātakai mo e tūkunga ma‘a ‘o e ako‘anga, ‘e malava ke uesia lelei e tūkunga mo‘ui mo e mo‘uilelei ‘a e longa‘ifānau.

Kovi ‘a e tūkunga ma‘a, si‘i e vai, si‘i pea ‘ikai lelei e ma‘u‘anga vai pea kovi mo e tu‘unga mo‘ui haisini ki he mo‘ui ‘a e longa‘ifānau kei ta‘u ako, ‘a ee ‘oku nau lahi nofo fuolua ‘i he ngaahi ako‘anga.

‘Oku mafola vave ‘a e mahaki ‘i he feitu‘u ‘oku tokolahi mo ‘efi‘efi, mo ‘ikai ha ‘ea lelei, pehē ki he ‘ikai ha koa pe naunau fanofano pea maumau mo e falemālōloo’ pe ‘ikai fetongi e maumau.

Ko e ngaahi ako‘anga, ‘a e ngaahi feitu‘u ‘oku lahi puke mei ai e longa‘ifānau.

Ko hano fakahoko lelei mo fe'unga mālīe 'o e Polokalama Tō'onga Ma'a 'i he ngaahi ako'anga' 'e tataki e longa'ifānau ako 'oku:

- ▶ 'Oku nau mo'uilelei
- ▶ Fakautuutu e ma'u ako, lelei ange e feinga ako'
- ▶ Uesia lelei hono fakahoko e tō'onga mo'ui haisini 'i 'api, 'i he anga e feohi mo e ngaahi mēmipa 'o e fānau pea 'i he nofo 'o e 'ātakai 'o e kolo
- ▶ Ako ke siofi, fetu'utaki, ngāue fakataha, fanongo mo fakahoko ha tu'utu'uni fekau'aki mo e tūkunga fakahaisini mo e ma'a, pea fa'a fakahoko 'iate kinautolu pē, mo e ngaahi kaungāme'a, mo e fanga tokoua iiki, ko 'enau mo'ui haisini ke fai ha tokanga ki ai (pōto'i te nau mei lava ke fakahoko 'i he tūkunga 'o e mo'ui.)
- ▶ Liliu e tu'unga lolotonga 'o 'enau mo'ui haisini pea hoko atu 'a hono fakahoko lelei 'o e tō'onga mo'ui haisini 'i he kaha'u
- ▶ 'Oku fakalaka ki mu'a 'a e tō'onga mo'ui haisini fakafo'ituitui 'i he fānau tangata' mo e fānau fefine' pea 'oku ako e fānau fefine, fekau'aki mo e tō'onga mo'ui haisini 'o e puke fakamāhina mo e ngaahi liliu fakaesino mo fakaeloto, lolotonga 'enau kei tutupu fakaetalavou (to'utupu) 'o nau ako ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi ha'aha'a 'o e puke fakamāhina, ta'efiemālīe' mo e ngaahi mahaki pipihi 'o e halanga tu'uofi mo e taunga fanau, ke faka'ai ai e fānau fefine' ke nau omi ki he ako lolotonga 'oku nau puke fakamāhina
- ▶ Fakahoko ngāue felāve'i mo e haisini mo e ma'a 'i he tafa'aki ki he potupotutatau 'a e tangata mo e fefine, 'o hangē ko e fufulu falemālōlo', 'utu mai mo e fakalili e vai mo hono tokanga' 'o e kau puke

Ko e tohi tataki ni, ma'ae kau faiako mo e kau taki 'i ho'o ako'anga, 'a ee 'oku nau fengāue'aki mo e ngaahi kalapu 'a e fānau' ke tataki e ngaahi ngāue 'ativokāsio, ke fakatupulaki e vai, 'ea lelei mo e 'atā ki he haisini' mo e ngaahi ngāue ki he ako'anga.

Ko e tohi tataki' ni, te ne tākiekina koe ki he ngaahi sitepu' ni:

- Fakataukei e ngaahi founa ki he fakakau mai 'a e tamasi'i ako
- Ko e hā e founa ke kamata'i'aki ha ngaahi Kalapu Tō'onga Fakama'a 'a e fānau?
- Ko e ngāue fakataha mo e fānau' 'i hono palani mo fakahoko e ngaahi ngāue faka'ativokāsio (ngaahi lēsoni palani)
- Ko e lisi 'o e fānau' mo 'enau ngaahi fakakaukau faka'ativokāsio
- 'E anga fēfee' hano fua e uesia – ngāue'aki e ngaahi fahu'i mei he faiako' mo e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ngāue ma'ae Kalapu Tō'onga Fakama'a.

Kau mai 'a e leka ako

Ko e ha 'a e kau mai 'a e longa'ifānau?

Kau mai, 'oku 'uhinga ki he ma'u faingamālie 'a e longa'ifānau, ke lava 'o tala e anga 'enau fakakaukau, uesia 'a e faitu'utu'uni mo a'usia e liliu.

'E lava ke longomo'ui e kau mai 'a e longa'i fānau 'i honau kolo pea mo hono solova e ngaahi palopalema 'i honau kolo.

Ko e taimi ko e 'oku kau ai e fānau' 'i he ngāue'; 'oku fakalata, 'i ai hono pole pea fakalotolahi'i kinautolu 'oku malava ke nau va'inga longomo'ui pea 'i ai fatongia ki he mo'uilelei mo e fakalakalaka 'o kinautolu longa'i fānau kehe, honau fāmili' mo e kolo.

Ko e taimi ko e 'oku fakafatongia 'aki ai e taki, e kakai iiki' 'i ha ngāue ki he mo'uilelei, 'oku nau līpooti 'a e 'u'uni lelei' ni:

- Fakatupulaki e loto-lahi mo e tui loto' 'iate ia
- Fakalakalaka e ngaahi kulupu pōto'i 'ilo
- 'Inasi he ngaahi pōto'i 'ilo fakangāue
- Fakatupulaki e 'ulungaanga fakasōsiale
- Fili e ngāue 'oku lelei mo langa hake
- Longomo'ui e kau atu he kaha'u mo e lahi ange e ngaahi faingamālie.

Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e kau mai 'a e longa'i fānau?

Ke hoko 'a e kau mai 'a e fānau ko ha founa ke hokohoko kae 'ikai ko ha me'a 'oku hoko pe ko ha ngāue 'oku fakahoko tu'o taha pē pea ngata ai. Ko e taimi ko ia 'oku fakahoko fakalelei ai, 'oku fakatupu ai 'a e ngaahi pōto'i 'ilo fo'ou, tupulaki 'enau loto-ma'u mo e 'ilo pea nau sio ai ko 'enau ngaahi faka'uHINGA' pe fakakaukau 'oku fakamahu'inga'i mo faka'apa'apa'i. 'Oku fakatou ako ai pē 'a e kakai lalahi, tatau pē ki he fakafo'ituitui pea mo e ako 'i he fakatokolahi, he ko e ngāue 'i he fengāue'aki mo e fānau, 'oku' ne 'omi 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou ki he'enau ngāue mo e ivi malava ke a'usia ha ola 'oku lelei ange.

Ngaahi 'aonga lelei ki he Longa'ifānau

- 'Oku fakalakalaka e ngaahi pōto'i 'ilo pe taukei mālohi he fetu'utaki 'a e longa'ifānau.
- 'Oku nau ma'u ha 'atamai ma'u (lava mo ha tui kuo tupulaki te nau malava 'iate kinautolu pē ke fakahoko ha liliu pe kehekehe.
- Ko e longa'ifānau 'oku nau angai fakamatala'i pē kinautolu, meimei ko kinautolu te nau lahilahi ke fakamatala tau'atāina fekau'aki mo e ngaahi 'ulungaanga ta'efe'unga mo fakaehaua.
- 'Oku nau ma'u ha 'ilo fakapolitikale mo fakašōsiale pea mo laau'ilo ki he'enau ngaahi totonu mo honau ngaahi fatongia
- Ko e kau mai 'a e tamasi'i pe ta'ahine, ko e halanga ia ki hono fakakakato ha toe ngaahi totonu kehe.
- 'Oku ako 'a e fānau 'a e founa ke nau hoko ai ko e tangata'i pe fefine'i fonua longomo'ui mo fua fatongia.
- Ko e fengāue'aki fakataha, 'oku tokoni ia ki hono fakatupulaki 'a e vā fetu'utaki 'oku pau 'i he vā pe vaha'a 'o e fānau mo e kakai lalahi; 'oku ne hākeaki'i 'a e 'imisi tā 'o e fānau 'i loto 'i honau ngaahi 'ātakai, lolotonga 'oku nau taukei he ngāue mo honau to'u.
- Ko e 'i ai ko ia ha fatongia' 'oku 'uhinga mālie ke fakahoko; 'oku ne fakatupu 'a e ngaahi faingamālie ki hono fakalakalaka pe hākeaki'i taautaha 'i ha lotolotonga 'o ha fānau 'oku fu'u li'ekina.
- Ko hono fakakau 'a e fānau 'i he'etau ngāue, 'oku' ne fakaai e founa 'o hono malu'i kinautolu mei he'enau hā hangē 'oku 'ikai ke fakatokanga'i kinautolu 'i he taimi 'oku nau talanoa'i pe alea'i ai 'a e ngaahi palani fokotu'utu'u' 'e he ngaahi palani ngāue, fakakaukau filio'i e ngaahi ngāue: palani ngāue, fakakaukau filio'i e ngaahi ngāue mo e ngaahi fai tu'utu'uni 'oku' ne uesia 'enau mo'ui.
- Kuo fakamafai'i e longa'ifānau ha fatongia ke tokanga'i mo fakapapau'i e anga e fakakaukau mo talangofua 'a e kakai lalahi 'i ha fōtunga 'oku nau faka'apa'apa'i ai 'a e fānau' mo e longa'ifānau.

Ngaahi 'aonga ki he kakai lalahi

- 'Oku 'ilo hangatonu pē 'e he kakai lalahi mei he fānau' 'a e ngaahi palopalema 'oku uesia kinautolu, kae 'ikai ko ha'anau fakamahalo pē ki he'enau fakakaukau.
- 'Oku faka'ai'ai e kakai lalahi ke toe lahi ange 'enau taliui fakahangatonu ki he fānau pea ki he fiema'u 'a e ngaahi totonu 'a e fānau ke a'usia pe fakakakato.
- 'Oku ongo'i 'e he kakai lalahi, 'oku toe faka'ai'ai ange kinautolu fekau'aki mo e mahu'inga 'o 'enau ngāue.
- 'Oku 'oatu pe foaki 'e he fānau 'a e ngaahi fakakaukau mo ha tūkunga mahino 'oku fo'ou felāve'i mo ha me'a 'oku mahu'inga.
- Ko e ngāue mo e fānau' 'oku fakafiefia, fakaoli mo fakaivia.

Fa'ahinga 'o e Kau Mai

Kuo lekooti 'e he Polokalama Fakahaofi 'o e Fānau
'a e fa'ahinga 'e 3 'o e Kau Mai:

TALATALANOA

FENGĀUE'AKI

TATAKI E FĀNAU

Ko e Kau Mai ko ia ki he Talatalanoa 'Oku feinga ki ai 'a e kakai lalahi' ki he fakakaukau 'a e fānau, ke lava ke langa 'enau 'ilo mo e mahino 'o 'enau mo'ui mo 'enau a'usia pē ke lava ke fa'u ha ngāue hangē ko e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a.

I'Oku kau ai ha founa 'oku:

- kamata'i 'e ha taha lahi
- tataki mo pule'i 'e he kakai lalahi
- fakatokanga'i 'oku 'i ai ha fakakaukau mahu'inga ke nau tokoni ai 'aki
- faka'atā e fānau ke fakahoko ha liliu ke ola
- mapule'i lelei 'e he kakai lalahi.

Kau mai he fengāue'aki (kau fakataha) Ko hono fakapapau'i ia 'e he kakai lalahi ha palopalema, 'a ia 'oku fiema'u ke solova pē na'e kau ke fokotu'u ha polokalama makehe fakakau e fānau, 'i he tokoni ki hono ngāue'i ha founa, ke fakahoko mo e founa 'i hono fakalea 'e taha; 'oku kau ai 'a e lahi 'o e fengāue'aki' 'i he vaha'a 'o e kakai lalahi' mo e fānau.

'Oku malava pē ke faka'uhinga'i mo ia hangē:

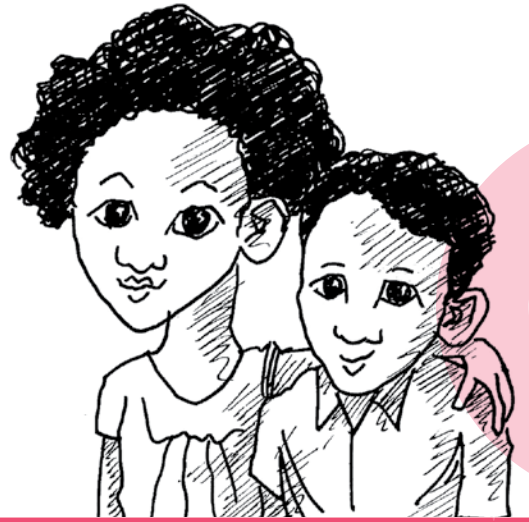
- Ko hono kamata'i 'e he taha lahi
- Ko hono fakakau ai mo e fengāue'aki mo e fānau
- Ko hono fakaivia e fānau, ke fakahoko ha liliu pe pole'i 'a e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi ola
- Faka'atā ha'o fakahoko ki he lēvolo ma'olunga ange, ha fa'ahinga ngāue fakahangatonu pē mei he fanau 'i ha ki'i vaa'itaimi.

Ko e kau mai 'i hono tataki 'o e ki'i tamasi'i ko e tafa'aki eni 'oku 'oange ai 'a e 'atā mo e faingamālie ke nau kamata'i ha'anau ngaahi ngāue pea fakahoko atu ai hono tu'uaki, kae 'ikai ke tali ki he ngaahi fakakaukau pe ngaahi poloseki (fokotu'utu'u ngāue) 'a e kakai lalahi, ke nau kamata'i/ fa'u pē ha'anau ngaahi fokotu'utu'u pe ngaahi kautaha' 'a ia 'o fakafonu ai 'enau fakapapau'i ha ngaahi palopalema 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga kiate kinautolu pea 'oku nau faka'amu ke fakahoko ha ngāue ki ai.

'Oku fa'ahinga mo ia hangē:

- 'Oku 'unu fakataha mai e fānau ke nau fokotu'utu'u pē 'enau ngaahi ngāue.
- 'Oku fakapapau'i 'e he fānau 'a e ngaahi palopalema 'oku lave kiate kinautolu.
- 'Oku hoko 'a e kakai lalahi ko e kau tokoni, ke fakafaingofua'i e ngāue' kae 'ikai ko e kau taki.
- 'Oku mapule'i pē 'e he fānau' 'a e hokohoko 'o e ngāue.

‘Oku ‘i ai nai ha taha ‘oku li‘ekina?

‘Oku tokolahi pē ‘a e ngaahi kulupu kehekehe ‘o e fānau, ‘oku nau li‘ekina nai he kau mai:

Tamaiki fefine

Ko e mamafa ko ia ‘i he taimi ‘o e tamaiki fefine, ‘oku fu‘u mātu‘aki kai taimi, he ‘oku lava ai ke ne fakangatangata ‘a e taimi ke nau faka‘atā ai ke kau mai ki he ngaahi ngāue ‘i tu‘a mei ‘api. ‘Oku fiema‘u foki ‘a e tamaiki fefine, ke nau tokoni ‘i he ngaahi ngāue faka‘api mo e to‘otama. ‘E toe lava pē foki ke ongo‘i teteki e mātu‘a; ka hoko ha faingata‘a ki homou ngaahi ‘ofefine ‘i hono faka‘atā kinautolu ke nau kau mai ki he ngāue kehe ko ia.

‘Oku toe si‘i ange mo e faingamālie ‘o e tamaiki fefine mei he tamaiki tangata, ke nau ‘i he ‘ako’ tautautefito eni ki he ngaahi ako kolisi. Ka neongo ia, ‘oku lolotonga fakae‘a ‘e he fakatotolo pe fekumi, ‘a e tokolahi ange ‘a e tamaiki fefine ‘i he tamaiki tangata; ‘oku longomo‘ui ‘enau kau ‘i he ngaahi kautaha ‘a e fānau, ‘o hangē ko e kalapu tokotaha pe ha toe ngaahi kulupu makehe. ‘Oku mahu‘inga ke muimui‘i mo faka‘ai‘ai ‘a e kau mai ‘a e tamaiki fefine’ mo e tamaiki tangata’ ki ha fa‘ahinga ngaahi ngāue pē.

Fānau Faingata‘a’ia Fakaesino

‘I he takatakai ‘o māmani, ‘oku fu‘u tokolahi ai ‘a e fānau faingata‘a’ia, ‘oku ‘ikai te nau ‘i he ako, pea tauhi meimei ke fufuu‘i pē kinautolu ‘i ‘api. ‘Oku nau a‘usia ‘a e loloto lōlahi pea kehekehe ‘a hono fakakehekehe‘i pea fa‘a fakamamahi‘i pea fakamavahe‘i mei he ako, ngaahi ngāue ‘a e kolo’ pehē ki he va‘inga pe feohi fiefia mo honau to‘u.

Ko e fānau masiva, ko e fānau ia ‘oku nau kau ki he fanga ki‘i kulupu iiki

Ko e fānau ‘i he ngaahi kulupu ko eni, ‘oku fa‘a li‘ekina pe ‘ikai fa‘a fakamahu‘inga’i kinautolu fakasōsiale mo faka‘ekonōmika, ‘o ‘ikai fa‘a lava ai ke nau hū pe kau ki he ngaahi ngāue tefito ‘a e kolo.

Fānau iiki ange/ Longa‘i fānau

Ko e ngaahi polokalama lahi, ‘oku hu‘ufataha pē ki he tamaiki lalahi ange, pea mo e kau talavou mo e finemui. Ka ko e longafānau, ‘oku nau malava pē foki ke kau mai ‘i he ngaahi laaulea‘i he ngaahi me‘a, ‘oku’ ne uesia ai kinautolu pea ‘i ai mo ‘enau ngaahi fakakaukau mo e faka‘uhinga ‘oku mahu‘inga.

*Manatu‘i ma‘u pē ‘a e ngaahi poini ko ‘eni:

- Ko e kotoa ‘o e ngaahi tu‘unga ‘e tolu ‘o e kau mai, ‘oku taau ‘o fakatefito pē ‘i he ngaahi taumu‘a ‘o e polokalama’ mo e kolo. Ko e ngaahi tu‘unga kehekehe ‘o e kau mai mo e ngaahi tūkunga kehekehe ‘o e kau mai, ‘oku fe‘unga pē ia ki he ngaahi ngāue kehekehe.’
- ‘E hala ke tau pehē, ko e ngaahi ngāue kotoa pē ke tataki kotoa pē ‘e he fānau. Ko e fānau ‘e nīhi, te nau loto ange ke nau kau ‘i ha fengāue‘aki tefito mo e kakai lalahi. Ko e me‘a ‘oku mahu‘inga heni, ke fakapapau‘i ‘a e tu‘unga lelei taha ‘o e malava ke kau mai mo fe‘unga ‘i he fonga taki taha pe ngāue.
- ‘Oku ‘i ai e ngaahi vā fekau‘aki fekauaki ‘i he vā ‘o e ngaahi tu‘unga kehekehe ‘o e kau mai. ‘Oku malava ke kamata ha polokalama, ‘aki ha fakahoko ha Talatalanoa pea nga‘unu mei ai ke fakahoko ha fengāue‘aki pea fakamulituku‘aki hono fakalele ‘e he fānau, ha‘anau ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue ke fakalele ‘e he fānau, ha‘anau palani ‘i he‘enau ma‘u e lotolahi mo e taukei.

Ngaahi tūkunga ‘o e kau mai ‘a e leka’ ki he ngāue

1

Ko e kau mai ‘oku ho’ata ki tu’a pea fai hono fakatokanga’i

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he::

- Ko e kau mai ‘a e longa’i fānau’ ‘oku ‘i ai hono taumu’a mahino.
- ‘Oku mahino ki he longa’i fānau, ‘a e lahi ‘o e lea ke ne lea’aki’ ‘i ha’ane faitu’utu’uni.
- Ko e ngaahi fatongia’ mo e ngaahi ngāue ‘o kinautolu ‘oku kau, ‘oku mahino pē mo mahino lelei.
- ‘Oku tali lelei ‘e he longa’i fānau’ e ngaahi taumu’a’ mo e ngaahi tāketi ‘oku fengāue’aki mo ‘enau kau mai.

2

Ko e kau mai ‘oku pole pē ki ai/ ‘ikai kouna’i

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he:

- ‘Oku ‘oange e taimi fe’unga ma’ae longa’i fānau, ke nau fakapapau’i ai ‘enau kau mai’ pea malava foki, ke ‘omai mo ha tali ‘a e mātu’a’ ke nau kau mai. Children are given time to consider their involvement and are able to provide informed consent
- ‘Oku ‘ilo e fānau’ ki he’enau totonu, ke nofo atu pea malava ke fai ia ‘i ha taimi pē ‘oku faka’amu ki ai. Children are aware of their right to withdraw and are able to do so at any time they wish
- Ko e ngaahi ngāue kehe ‘a e longa’i fānau’ (hangē ko e ngāue’ mo e ako’anga) ‘oku faka’apa’apa’i mo fakaai.

3

Ko e kau mai ke faka’apa’apa’i

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he:

- ‘Oku lava ke tau’atāina e longa’i fānau’ ke fakahaa’i ‘enau fakakaukau pea ngaohia ‘i he faka’apa’apa.
- Ko e feitu’u ‘oku fili’i ai e kau fakafongia ‘o e longa’i fānau, ko e hokohoko atu ‘o tefito ‘i he ngaahi founa faka-temokālatai mo e ngaahi sitepu longomo’ui mo kau katoa.
- Ngaahi founa ngāue ‘oku langa e faka-e-loto mo e lotolahi’ ‘a e ‘oku malava ke ongo’i ‘e he fānau’ ‘oku ‘i ai honau mahu’inga pea mo ‘enau fakakaukau ke tokoni.

4

Ko e kau mai ke felālāve‘i

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he:

- Ko e ngaahi ngāue ‘oku kau ki ai e fānau’ ‘oku fu‘u felave’i mo‘oni ki he‘enau taukei, ‘ilo mo e lava me‘a.
- Ko e ngaahi founa ‘o e kau mai mo e hokohoko ‘o hono fa‘u ‘o e ngaali ‘ilo fakalotofonua’ mo e ngāue.
- ‘Oku kau atu foki mo e fānau’ ki hono fa‘ufa‘u ‘a e ngaahi fakaikiki ki hano fili mo e fakafofonga’i ha kau mai.
- ‘Oku fakakau atu foki e longa’i fānau’ ki he ngaahi founa ‘oku fe‘unga mo e me‘a ‘oku nau malava’ mo manako ki ai, pea ‘i he kalasi fe‘unga mo e feitu‘u.

5

Ko e kau mai’ ‘oku anga fakakaume‘a e leka

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he:

- Kuo ngaahi ‘o faingamālie, ‘a e ngaahi naunau lelei mo e taimi’ kiate kinautolu lelei ‘oku kau mai.
- Ko e ngaahi founa ‘o e kau, ‘oku fa‘ufa‘u ‘i he ngāue tauhoa pē ‘aki hono fale’i e longa’i fānau.
- Ko e fānau lalahi’ ‘oku ‘i ai ‘enau ivi malava ke tokoni, tufaki e ngaahi founa fakakaume‘a ‘i he fānau’ mo e ngaahi founa ngāue.
- Ko e ngaahi feitu‘u fakataha‘anga, mo e feitu‘u ke fakahoko ai e ngāue ‘oku maheni mo e fānau, ‘ilo mo fa‘a ngāue‘aki ‘e he longa’i fānau, ‘oku ‘i ai honau ngaahi faingata‘a‘ia mo e ngaahi kulupu iiki pē.
- ‘Oku ‘oange ki he longa’i fānau e ngaahi fakamatala, ‘oku laau‘ilo ki ai e fānau’ ‘i he fōtunga ‘oku fakakaume‘a ai e fānau.

6

Ko e kau mai’ ‘oku kau kātoa

‘I he fakahoko ngāue’ ‘oku ‘uhinga ki he:

- ‘Oku ‘ikai ha fakafaiekehekehe’i e longa’ifānau’ ‘i he ta‘u motu‘a, matakali, lanu, tangata pe fefine, lea, siasi kau ki ai, politikale, pe ha toe ‘uhinga ange, tangata’i fonua, anga fakafonua, pe tu‘unga fakasōsiale, koloa, fā‘ele’i mo ha toe tu‘unga pē.
- Ko e ngaahi ngāue ki he kau kau mai, ‘oku fakataumu‘a ke kau ki ai e longa’ifānau’ mei he ngaahi tu‘unga kotoa, ‘o ‘uhinga ko e a‘u tonu atu ki he longa’ifānau’ ‘i honau takitaha kolo. P
- Ko e ngaahi ngāue ke fakahoko, ‘oku malava ke faingofua pe faingata‘a; fe‘unga ke kau atu ki he‘enau ngaahi fiema‘u, ‘amanaki mo e ngaahi tūkunga kehekehe ‘o e ngaahi kulupu ‘o e longa’ifānau.
- Ko e ta‘u, lalahi, tangata pe fefine’ mo lava me‘a ‘o e longa’ifānau ‘o hangē pē ko e ngaahi me‘a kehekehe ‘oku fakakau pē kinautolu.

7

Ko e kau mai' 'oku pou pou'aki 'a hono ako'i e kakai lalahi

'I he fakahoko ngāue' 'oku 'uhinga ki he:

- Ko e kau ngāue' kuo pau ke nau ma'u e 'ilo pea malava ke tokonia e longa'ifānau' ke 'uhinga mālie 'enau kau mai.

8

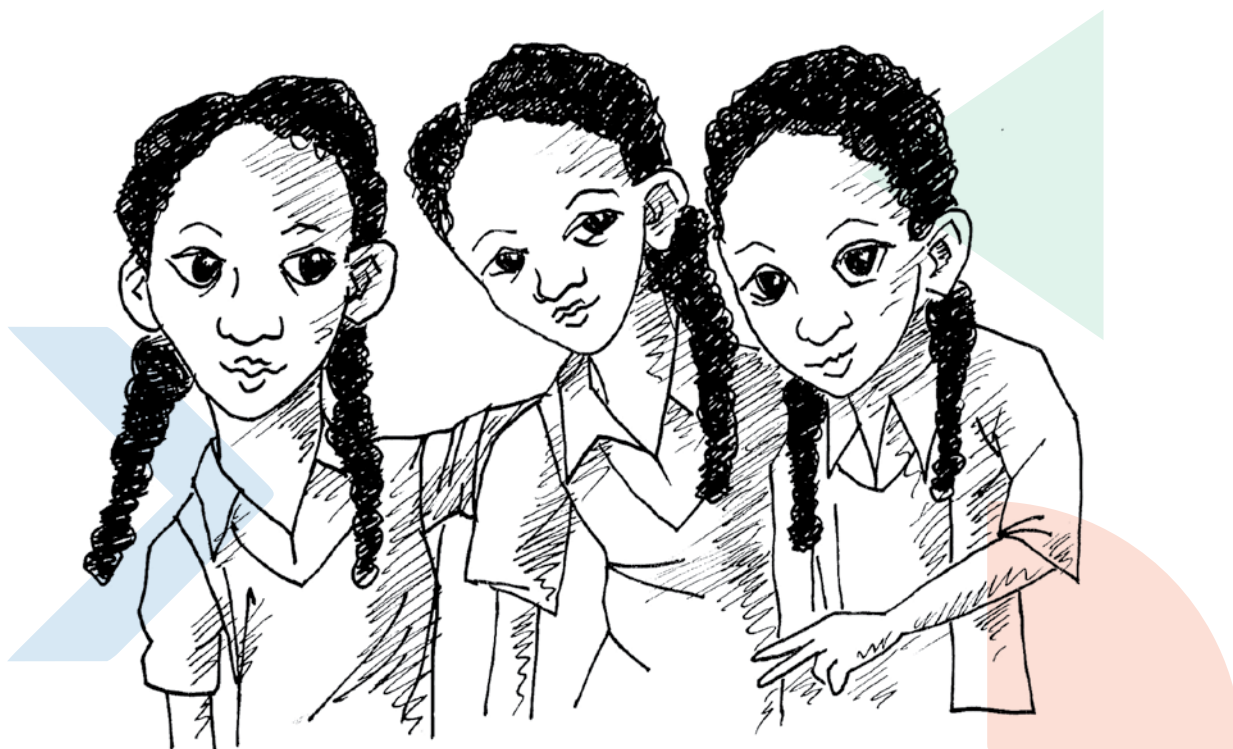
Ko e kau mai' 'oku malu mo tu'u lavea ngofua

'I he fakahoko ngāue' 'oku 'uhinga ki he:

- Ko hono malu'i e totonu 'a e longa'ifānau, kuo pau ke ne mapule'i ma'olunga ki he founa 'oku palani'aki mo fokotu'utu'u ki ai, e kau mai 'a e longa'ifānau.
- 'Oku totonu ke fakatokanga'i e ngaahi ngāue, ke kau mai e longa'ifānau' 'a 'enau totonu' ke nau ha'u mo 'alu mei hano pā'usi'i mo 'ilo e faitu'u ke ō kumi tokoni ki ai 'o ka fiema'u.
- Ko e kau ngāue taukei mo 'ilo lahi, 'oku fakafatongia 'aki hono ngāue'i mo tataki e ngaahi me'a malu 'a e tamasi'i' lolotonga hono fakahokohoko e polokalama kau mai.
- 'Oku tokangaekina e malu mo e hao' 'i ai, ke fakasi'isi'i ha hoko ha maumau mo ta'ofi e fakamamahi.
- Ko hono fokotu'utu'u 'e he kau ngāue ha founa 'o e kau mai, ke 'i ai ha founa malu'i 'o e tamasi'i, 'oku makehe ki he founa takitaha. Ko e founa' kuo pau ke 'i ai e femahino'aki lelei mo mahino 'e he kau ngāue.
- Ke fakatokanga'i 'e he kau ngāue, e ngaahi me'a fakalao mo e ngaahi fatongia totonu 'oku fenāpasi mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e kautaha mo ha toe tu'utu'uni ki he malu mo e hao 'a e fānau.
- Ko e ngaahi founa malu'i 'o e fānau, 'oku fakatokanga'i 'a e ngaahi maumau makehe 'oku fehanga'angai mo e fānau 'e ni'ihi mo e ngaahi fakafe'ātungia lahi 'oku nau fetaulaki mo ia 'i he ma'u tokoni.
- Ke ma'u 'e he kau ngāue' ha fakamo'oni loto ki ai 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku 'omai 'e he fānau' pea ko e ngaahi fakamatala kuo fakahaa'i; ke fakapulipuli pea malu'i 'i he taimi kotoa pē.
- Ke fokotu'u ha founa fakahoko totonu 'o e lāunga, ke faka'atā e fānau, ke nau kau 'i he ngaahi ngāue kau mai, ke nau lotolahi ke fakahoko ha ngaahi lāunga. Ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo hono fakahoko, 'oku 'oatu 'i he ngaahi lea mo e fokotu'utu'u mahino.
- 'E 'ikai lava ke faiataa'i, hulu vitioo'i pe 'ata pe 'imisi 'o ha ki'i tamasi'i pe pulusi 'ikai 'i ai ha fakamo'oni mahino 'oku loto ki ai 'a e tamasi'i pe tauhi' pe ki ha toe ngāue makehe.
- Ko e ngaahi fatongia felave'i mo e me'a fakalao, malu, fefononga'aki mo e malu'i mo'ui 'oku mahino hono tuku atu mo hono palani ke 'aonga.

'I he fakahoko ngāue 'oku 'uhinga ki he:

- 'Oku kau 'a e fānau' 'i he ngaahi ngāue kau mai, 'i he tu'unga 'oku malava ke hoko tokamu'a.
- 'Oku tali ui 'a e kau ngāue mo e kaungā ngāue ki he fakahoko ngāue 'a e fānau.
- 'Oku poupou'i 'a e fānau ke nau kau 'i hono muimui'i mo vakai'i 'o e ngaahi founga ngāue.
- 'Oku poupou'i 'a e fānau ke nau vahevahe 'enau ngaahi a'usia, 'o e kau mai mo honau ngaahi to'u, honau ngaahi kolo, mo e ngaahi kautaha kehe.
- 'Oku 'oange ki he fānau ha tali vave mo mahino 'i he ngaahi uesia mo e ngaahi ola 'o 'enau kau mai, mo ha toe ngaahi sitepu hoko.
- 'Oku a'u ki he fānau kotoa na'a nau kau' 'a e ngaahi tali ke fakalelei'i.
- 'Oku kole ki he fānau' fekau'aki mo 'enau fiemālie ki he hokohoko 'o e ngaahi founga 'o e kau mai' mo 'enau ngaahi fakakaukau, pe 'e founga fēfē honau fakalelei'i.
- Ko e ngaahi fehalaaki kuo fakatokanga'i, fakafou 'i he ngaahi vakai'i 'oku fakahaa'i mo e ngaahi fakahoko ngāue 'oku 'omai fekau'aki mo e ngaahi founga hono ako'i e ngaahi lēsoni 'e 'aonga ia ki hono fakalakalaka'i e founga fakahoko 'o e kau mai 'i he kaha'u.

Feako'aki faka-e-to'u

Ko e feako'aki faka-e-to'u, ko e taimi ia 'oku nau feako'aki ai. Ko e ngaahi lelei 'o 'enau feako'aki faka-e-to'u 'oku kau ki ai 'a e ngaahi me'a ni:

- Ko e fengāue'aki fakahangatonu 'i he vā 'o e fānau pea 'oku' ne fakalalakaka'i 'a e 'ako longomo'ui.
- Ko e feako'aki faka-e to'u, 'oku ne fakamālohi'i e ngaahi fakamatala' mo e ngaahi tefito'i fekau.
- 'Oku ongo'i fiemālie ange 'a e fānau ako mo tau'atāina 'i he taimi 'oku nau fengāue'aki ai mo honau to'u.

'Oku fakahā 'e he fekumi, ko e Feako'aki faka-e-to'u, 'oku tokoni ki hono langa hake e ngāue fakatimi, poupou'i e ngaahi va'a fengāue'aki pea 'oku 'oange ki he fānau ha tu'unga fakakaukau 'oku lelei ange pea mo e felave'i fehokotaki fakasōsiale mo fakalalakaka'i e taukei fakafetu'utaki mo e fakatupu 'ete fakamahu'inga'i kita.

Peer-to-Peer

Ko e fokotu'u e ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he ako'anga

Ko e fokotu'u e ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he ako'anga

Ko e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ko ha kulupu 'o e fanau 'i ha ako'anga, 'oku nau fakataha ke ako ki he vai, mo'ui fakama'a, mo e ma'a mo e haisini, mo e ngaahi palopalema 'o e tauhi ke ma'a pea mo palani ha ngaahi ngāue ke poupou'i ke ne 'omi ha ngaahi liliu lelei 'i he vai, haisini, mo e palopalema 'o e tauhi 'o e ma'a 'i he ako'anga mo e kolo.

Ko hai 'oku totonu ke 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he ako'anga?

Ko e ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku 'ikai fiema'u ke kau kotoa e fānau 'i he ako'anga, ka 'oku fa'u'aki ia e ngaahi founa kehekehe 'o fakatātā 'aki eni:

- Kotoa 'o e fānau 'i he kalasi takitaha, ko e kau mēmipa 'o e kalapu, fakatātā: kotoa 'o e fānau ako kalasi 5 mo e 6.
- Ni'ihī tokosi'i 'o e tamaiki tangata mo e tamaiki fefine mei he kalasi takitaha, 'oku nau fili tau'atāina ke kau ki he kalapu.
- Ko e kau mēmipa 'o e Kalapu 'oku fili 'e he kau Faiako.

'Oku totonu ke fakapapau'i 'e he ako'anga, 'a e fa'unga ko ē 'e fe'unga mo kinautolu; ka neongo pē ko e hā pē e fa'unga, 'oku fili 'e he fānau ako he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a; 'oku totonu ke kau ha kulupu ke ne fakafofonga 'a e tokolahi 'o e fānau kau ai e tangata pe fefine, 'ātakai sōsiale mo faka'ekonimika, lotu pe kulupu tui tatau, pehē foki ki he fānau faingata'a'ia 'o kapau 'oku nau ma'u ako.

'Oku 'i ai e kalasi kehekehe 'o e Ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'o hangē ko e:

Ngaahi Kalapu 'i loto 'apiako:

Lele fakataha mo e ngaahi kalapu kehe 'i he ako'anga, 'o hangē ko e ngaahi kulupu taki pe 'e he Faiako, 'onau fakataha 'i ha ngaahi taimi pau.

Ngaahi Kalapu Mo'ui he tuku 'a e ako:

Fakalele 'i he ako'anga, hili 'a e ngaahi kalasi, fa'a hū mai e tokoni' mei tu'a he 'apiako, hangē ko e kau ngāue ki he mo'uilelei 'i he kolo.

Ngaahi Faingata'a:

'Oku 'i ai e ngaahi faingata'a 'oku fiema'u ke fakatokanga'i:

- Ko e mēmipa 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e ako'anga, 'oku totonu ke fakahā e katoa 'e fānau. Taimi 'e ni'ihi, ko e ni'ihi pē 'o e fānau lelei 'o e kulupu' 'oku nau kau ki he kalapu 'a ē 'oku' ne uesia kovi e fānau; 'oku nau fiema'u ke fakalotolahi'i e kau ki he kalapu' ke liliu honau 'ulungaanga haisini.
- Ko e palopalema lahi 'e taha ko hono 'oange ki he fānau, e mafai ke nau kaungā ako ke ngāue ma'a kinautolu 'i he ngāue'i ke ma'a. Ko e me'a ofi taha ki heni, ko e ngaahi pole 'o e fatongia'o e tangata pe fefine. 'I he ngaahi akoanga 'e ni'ihi, ko e fānau fefine' 'oku nau taki e vai mo fufulu e falemalāloo' 'o pehē ai pē ia ko e ngāue 'a e fānau fefine.

Ko hono mapule'i e ngaahi faingata'a:

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau, ke tataki ma'ae ngaahi Kalapu Mo'ui, 'a e ako ke tokoni ke ta'ota'ofi e ngaahi palopalema:

- 'Oku mahu'inga e vā 'o e Faiako pe taki kalapu' mo e fānau 'oku mēmipa. 'Oku totonu ke fa'a fanongo e taha lahi tataki (ko e Faiako pē) ki he ngaahi fakakaukau 'a e fānau. 'Oku totonu ke 'i ai e fefaka'apa'apa'aki 'i he vā 'o e Faiako' mo e kau mēmipa. 'Oku totonu ke tau'atāina e fānau ke talanoa fekau'aki mo e ngaahi faingata'a pe ngaahi me'a taautaha.
- Kotoa e kakai lalahi 'oku ngāue ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku totonu ke ako'i kinautolu ki hono ngāue'aki e tohi tataki, hangē ko e tohi' ni, pea 'i ai mo e ngaahi taimi vahe'i ki he ngaahi ako' fakataimi pē.
- Kuo pau ke fai e felotoi 'i he ngaahi kalapu, ke vahevahe tatau e fānau tangata mo e fanau fefine' 'i he ngaahi fatongia, ngāue mo e ngaahi faingamālie. Kapau 'oku fiema'u e longa'ifānau ke fakama'a e ngaahi me'a ngaue 'i he ako'anga, kuo pau ke 'i ai e ngaahi naunau fakama'a, naunau ki he veve, mo fakaviku e me'angāue; ke malu ange e ngāue mo fakafaingofua ange.

Malu'i 'o e fānau:

'Oku mahu'inga ki he kau Faiako 'oku ngāue mo e Ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e fānau, ke nau maheni mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he malu 'a e fānau mo e ngaahi founa ngāue kimu'a pea kamata e ngaahi kalapu. He kapau 'e vahevahe 'e he tamasi'i ha fakamatala fekau'aki mo hano fakamamahi'i ia, ko e toko taha kotoa pē 'oku kau ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'oku fiemau ke nau 'ilo e me'a ke fai ki ai.

'E meimei 'uhinga eni, ke fakapapau'i 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau alāanga mo e ngaahi tu'utu'uni e malu'i 'o e fānau kuo pau ke ako'i. 'Oku mahu'inga e felotoi 'i ha founa fevahevahe'aki. E tokoni e Mo'ui mo Ako ki hono ako e malu'i 'o e fānau, 'o kapau 'oku 'ikai 'i ai ha tu'utu'uni mahino mo e ngaahi founa ngāue.

‘Oku anga fēfē ha‘aku kamata‘i e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a?

Ke fengāue‘aki vāofi mo e kau taki fakalele ako, ngaahi ngāue ‘a e fānau ako, pe tākiekina fakafo‘ituitui pea mo fehu‘ia ko e hā ‘e founa ngāue ‘a ho‘o ako’ ke fokotu‘u ha kalapu. Ko e ngaahi founa ko eni, ke lilililiu lahi mei he ako‘anga ki he kolo. Ko e taimi pē ko ee ‘oku tali ai ki he founa fokotu‘u ‘o e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a, pea ko e ngaahi me‘a leva eni ke fai e ngāue ki ai mo e fānau, ‘i he fuofua fakataha ‘a e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a:

1

Taki Kalapu

‘Oku totonu ke fili he Kalapu ‘a e fanau ako ke nau tokanga‘i e ngaahi ngaue ‘a e Kalapu’. Kau ki he ngaahi lakanga’ ha Palesiteni, Tokoni Palesiteni, Tauhi Pa‘anga, Pule ‘Etivokasio, etc. Ngaue ki ai mo e fanau ako pea feinga‘i ke nau mohu fakakaukau he lakanga taki ‘oku nau fakakaukau ‘oku mahu‘inga.

Ko e lakanga taki kotoa pe ‘oku totonu ke tohi he fanau ha ki‘i fakama‘o‘opo‘opo nounou ki he lakanga mo hono fatongia. Ko e Kalapu Tō‘onga Fakama‘a tenau fakakaukau‘i e founa ki he lililiu e ngaahi lakanga taki’ – ‘E fakahoko nai ha fili fakateemi? ‘oku lililiu nai e lakanga taki tu‘otaha he mahina 12 kotoa?

2

Kau mēmipa

Ko hono fili ‘o e kau memipa fo‘ou’ ko ha me‘a mahu‘inga ia ki he fakalakalaka ‘o e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a. Ko e kau meimpa fo‘ou’ te nau fokotu‘u ha ngaahi fakatokanga mo ha ngaahi polokalama ke poupuu mo fakapapau‘i ‘e hokohoko atu e tupu mo lele lelei ‘i he hili ange kakato e faifatongia e kau memipa’.

Fakatefito pe ‘i he fa‘unga ‘o e Kalapu ‘i he ako’, ‘e malava pe ke toki kau e memipa fo‘ou ki he Kalapu ‘i he enau a‘u ki ha levolo ‘o ha kalasi. Pe ko e kau memipa fo‘ou te nau fili ke kau ki he kalapu ha fa‘ahinga taimi. ‘Oku totonu ke hiki hifo he Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a ‘a e founa ‘e kau mai ai ha memipa ki he kalapu’.

3

Ngaahi Fakataha

Fakapaasi aipe he fuofua fakataha’ ‘a e taimi pea mo e founa ki he hokohoko atu e fakataha e kalapu’. Ko e kalapu kotoa ‘oku totonu ke toutou fakahoko ha‘anau fakataha.

Ko e ngaahi fakataha ko eni’ ‘e tokoni ki he kau memipa ‘o e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a ke nau ako lahi ki he ngaahi palopalema ‘oku fehangahangai mo e fanuako’, pea ma‘u taimi ai e kau memipa ke nau palani hanau ngaahi kemipeini faka‘etivikasio ke fakalelei‘i e ngaahi palopalema he ako’.

Ngaahi Fehu'i faingata'a ma'ae Kau Faiako

Kimu'a pea' ke kau atu mo e fānau' ki he Kalapu
Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e Fānau, 'oku
mahu'inga ke fakatokanga'i lelei mo tokanga ki
he ngaahi fehu'i faingata'a' ni?:

- 'Oku' ke tui 'oku' 'i ai e ngaahi fakakaukau mo e me'a 'oku' tuku
loto'i he fānau' 'e tokoni ki he mo'ui 'a e kakai he kolo mo e
fakalakalaka?
- 'Oku' ke mateuteu mo tokateu ke tokoni'i e fānau' 'i he'enau
ngaahi fakakaukau kuo nau fili mo e ngāue 'oku' nau fili ke
fakahoko kae 'ikai ko hono fakamālohi'i ho'o fakakaukau?
- 'Oku' ke loto lahi ke lava 'o fa'ufa'u ha 'ātakai 'a ē 'oku' lava
ke fanongoa e le'o mo e fakakaukau 'o e fānau' 'i he Kalapu
Tō'onga Mo'ui Fakama'a?
- 'Oku' ke lotolahi ke ako mei he fānau' pea mo e fānau' 'i he
Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a?
- 'Oku' ke lotolahi ke hoko ko e taha tokoni 'i hono fakalele' kae
'ikai ko e taki pe taha tataki?
- Ko e hā ho'o me'a e fai, kapau 'e 'ikai manako e fānau' ki he
ngaahi me'a kuo fili?
- Ko e hā ho'o founa ki he fānau' 'ikai lava 'o mapule'i lelei?
- 'Oku' ke ma'u kotoa e ngaahi naunau 'oku' ke fiema'u (kakai,
tāimi, fakapa'anga, naunau)?
- 'Oku' ke alāanga mo e hokohoko e ngāue 'a e ako' 'o ka fakahā
atu 'e ha tamasi'i ako 'oku' fakamamahi'i ia?

Ko e hā ‘a e ‘Eati Faka‘ativokāasio?

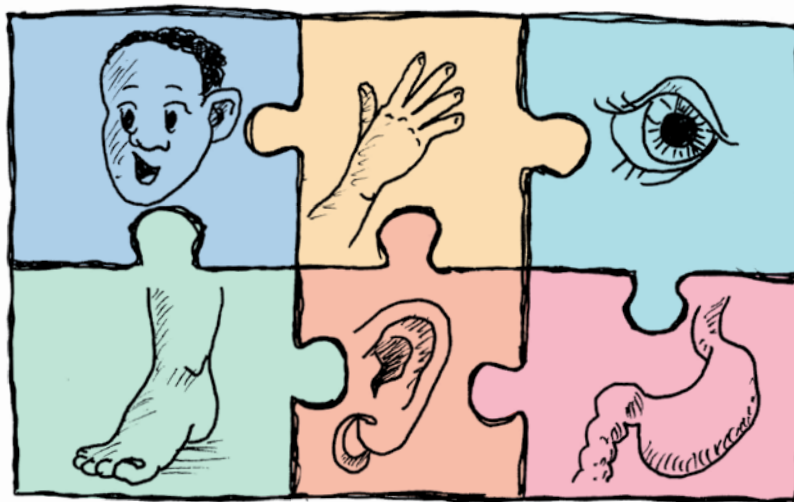
Fekau‘aki mo e ‘Etivokāasio

Ko e ‘Ativokāasio, ko hono fakahoko ia ha ngāue ke ‘omai ha liliu ‘i ha ‘elia mahino. Ko e founa ‘i he tohi tataki’ ni, ‘oku malava ke ngāue‘aki ke palani ha ngaahi ngāue tokoni‘i ki ha fa‘ahinga palopalema ‘oku hoko, ka ki ha faiako ‘oku tokoni ki he Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a’ ko e ‘elia makehe ia ‘oku’ ke mahu‘inga‘ia ai; ko e me‘a kotoa, ‘oku fekau‘aki mo e vai, tō‘onga mo‘ui ma‘a mo haisini ‘i he ako‘anga. ‘Oku fiema‘u ‘e he Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a, ke fakapapau‘i ko e ki‘i tamasi‘i kotoa pe ‘i he ako‘anga ‘oku ‘i ai ‘ene totonu/ faingamālie, ki he ma‘u‘anga vai ‘oku ma‘a, ngaahi falemālōlō ‘oku ma‘a mo malu, mo e ‘ulungaanga fakama‘a (haisini). Ko e tefito‘i fakakaukau ia ki he ngāue’ ke tokonia‘aki e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a.

Ko e tokoni ia ‘oku ola lelei, ‘oku kamata pē
ia mei hono fakatotolo‘i, vakai‘i ‘a e fa‘ahinga
me‘a ‘e 2 ‘a ia ko e : ngaahi sisitemi mo e mafai.

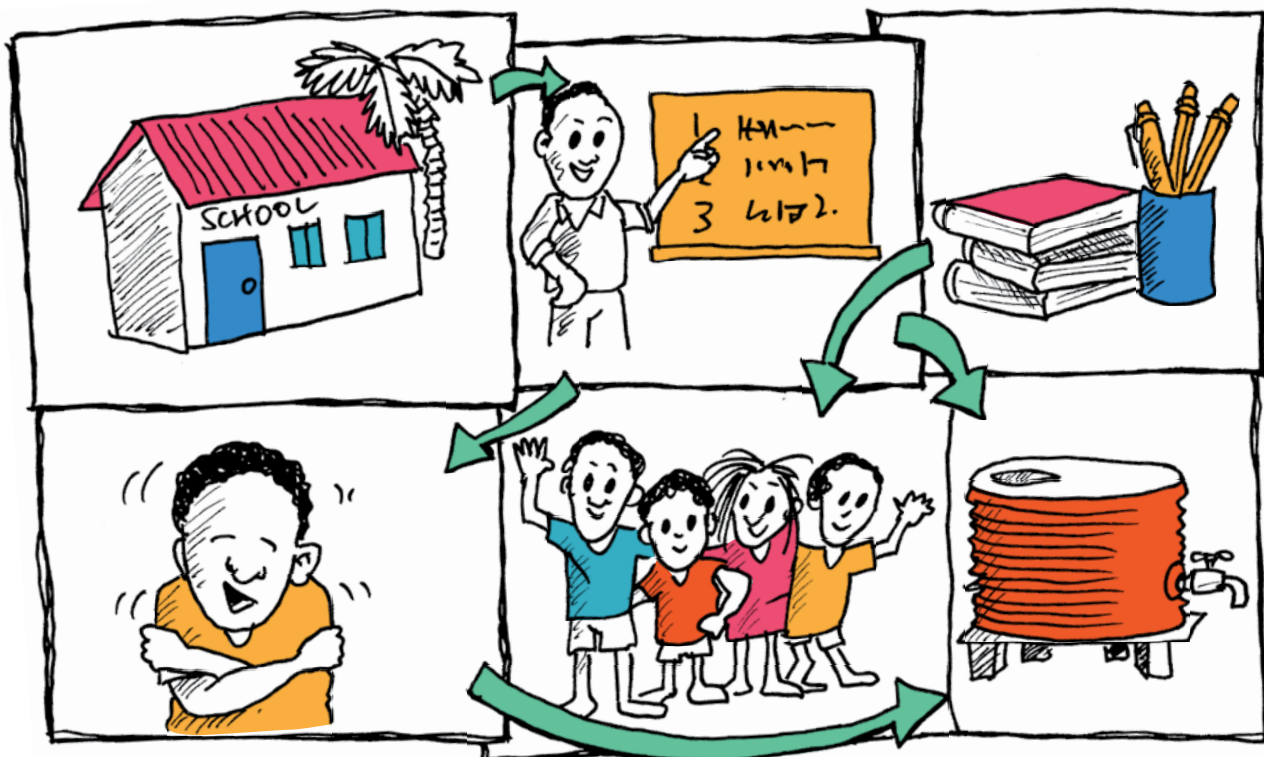
Koe Fakakaukau kihe ngaahi fa‘unga

Ko e hā ‘a e fāmili? Ko e hā ‘a e ako‘anga? Ko e hā ‘a e kolo? Ko e ngaahi hingoa eni ki he ngaahi me‘a eni ‘oku fa‘u pea mei ha ngaahi konga lahi. Ko e taimi ko e, ‘oku ngāue fakataha ai ‘a e ngaahi kupu takitaha mo e kupu fekaukau‘aki ‘ pea ‘oku hoko ia ko e me‘a lahi. Fakakaukau angē ki ho sino, ‘oku fio ai ‘a e ngaahi kongokonga kehekehe; hangē ko ho ‘ulu, ko ho ongo telinga, ko ho kete, ko ho ongo va‘e, ho ongo nima mo e hā fua. Ko ho ongo mata’ ‘iate ia pē, ‘oku ‘ikai ko ho sino; ‘oku toki fa‘u pe ia mei he ngaahi fakataha ‘a ho kupu kotoa pe ho sino.

Tau fakakaukau ange' ki he ako'anga. Ko e ako'anga, 'oku fa'u'aki ia 'a e Kongokonga Lahi hangē ko e ngaahi loki ako, ngaahi 'ofisi 'o e kau faiako, mala'e va'inga/ sipoti, fānau ako, ngaahi falemālōlo', ngaahi tangikē,/ filita vai, taimi tēpile, silapa ako mo e hā fua.

Ko e ngāue fakataha 'a e ngaahi 'uuni me'a' ni, 'oku' ne fa'u ai 'a e ako'anga. Ko e ngaahi kongokonga kehekehe ko 'eni' ko e ngaahi mo'oni'i me'a (ngaahi loki ako, kau faiako) mo e ngaahi tui pe fa'ahinga ongo (fiefia, malu, loto pau/ma'u).

Ko ho'o sino, mo ha ako'anga; ko e fakatātā ia 'o e ngaahi sisitemi. Ko ho sino' ko e kupu ia 'e taha 'o e sisitemi 'i he tafa'aki. Ko e kupu kotoa pē 'oku 'i ai hono feitu'u makehe mo ha vā fengāue'aki makehe ki ha kupu 'e taha. Hangē ko ha fu'u sikisoa fakafifili. 'Oku 'ikai ke hangē 'a e ako'anga ia ko eni, ko e toe fa'ahinga ia 'e taha 'o e sistemi; 'a ia ko e kongatiki taha 'oku lava pē ke ki'i kehekehe si'i mo kehekehe 'ena felāve'i mo e ngaahi kupu kehe. Ko e ngaahi kupu kehekehe 'o ha ako'anga: 'oku 'ikai ke nau fou kotoa 'i he halanga founa pē 'e taha. 'E lahi foki 'a e ngaahi felāve'i.

Fakatātā'aki eni: 'Oku fakalele pē 'e he faiako takitaha 'a 'enau kalasi, 'o ki'i kehekehe pē, lava pē ke fakahoko ha ngaahi kehekehe 'i he loki ako, ko e fānau ako 'e ni'ihiki: 'oku nau fiefia, ko e ni'ihiki 'oku nau ongo'i fakamā'ia pe papaka. Kuo langa 'a e ngaahi fale fo'ou kae holoki 'a e ngaahi fale motu'a, 'oku hū mai 'a e kau faiako fo'ou' pea ma'u mata'itohi 'a e fānau ako. These different parts of a school don't all come together in just one way.

'Oku malava pē ke ngāue lelei 'a e ngaahi kongatiki kehekehe kotoa pē pe ko e ngaahi kongatiki 'e ni'ihiki 'e ala fiema'u ke fakalelei'i. 'I ho'o 'apiako, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kongatiki mahu'inga 'oku malava pē ke 'ikai kakato hangē ko e ngaahi falemālōlō 'oku ma'a mo malu.

Fakakaukau ange ki he mafai

Ko e hā 'a e ngaahi fakatātā/ 'ata 'oku ha'u ki he'ene fakakaukau 'i he taimi 'oku' ke fanongo ai ki he fo'i lea ko e mafai. Ko e sea 'o e Poate Ako? Ko ha fakafofonga Falealea? Ko ha toketā? Ko e lahi taha 'o e ngaahi 'ata 'oku ha'u ki hotau 'atamai, 'oku' ne fakafofonga'i 'a e kakai 'oku 'i ai honau mafai ma'olunga 'i ha ni'ih. Ko e kau taki' pe ko e kau ma'u mafai.

Ka 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga kehekehe 'e 4 'o e mafai:

1 Ko e mafai 'a kita:

Ma'u ivi mālohi
fakafo'ituitui mo e loto
totonu

2 Mafai mo kinautolu:

Mafai tātānaki fakafou 'i he
kautaha, ngaahi kulupu pea
ngāue fakataha

3 Mafai ki ai:

Ivi malava ke fakapapau'i
ha ngāue ke fai pea
fakahoko kakato ia

4 Mafai faka'aufuli:

Ko e mafai fakatu'utu'unga
mo e fakamālohi

‘Oku mahu’inga ke mahino ki he kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a’ ‘a e fa’ahinga kehekehe ‘e 4 ‘o e mafai. ‘Oku totonu ke mou fakafaingofua ha laaulea ‘i he taha ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a, fekau’aki mo e me’a’ ni ‘o ngāue’aki e ngaahi poini ‘i lalo, ke tokoni kiate kimoutolu. Pe ko hono tuku e fānau ako ke nau laaulea ki heni faka-e-kinautolu, pe ngāue’aki ‘a e ngaahi fakakaukau fo’ou hangē ko hono fakatātaa’i pe fakakikihi lea.

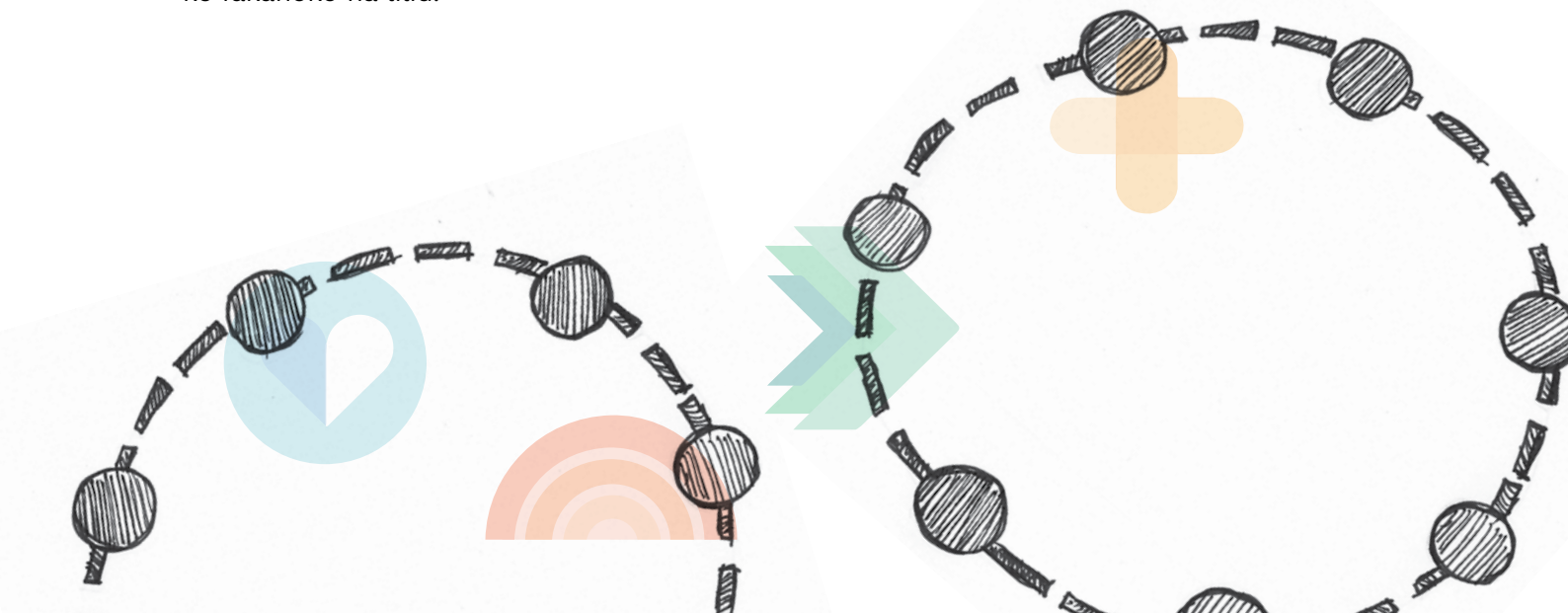
Ko e hoko ‘a ha Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a, ko e sīpinga ‘o e kotoa ‘o e fa’ahinga ‘e fā ‘o e mafai:

- ‘Uluaki ‘o e Kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a, ke fakatupu ‘iate kita ha loto lahi fe’unga mo ha tui ‘i he’enau totonu ki he vai ma’a , tō’onga ma’a (mafai ‘iate kita)
- Pea ko e tamasi’i taki taha ‘oku’ ne kau fakataha mo e fānau ako kehe, ‘i he talanoa fekau’aki mo e tō’onga mo’ui fakama’a ‘oku malu mo haisini (‘i ai e mafai/ mafai ‘i ai)
- Pea ‘oku ngāue fakataha leva ‘a e kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a mo e kau faiako pea mo e fānau ako kehe ke angī’i ha ngaahi ngāue tokoni faka’ativokāsio ke ‘omai ha ngaahi liliu lelei ki he ma’u’anga vai, tō’onga mo’ui fakama’a mo e haisini (mafai ke)
- Sisitemi, ko ha kulupu ‘o e ngaahi kongakonga iiki ‘oku nau felāve’i mo e ngāue fakataha, ke a’usia ha taumua. ‘Oku fakafatongia’aki ‘e he Kōmiti Tō’onga Mo’ui Fakama’a ‘i he ako’anga, ‘a e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a’ ki hono fokotu’utu’u ha ngaahi kalasi kehekehe, ki hono fufulu ‘o e falemālōloo’ mo e ngaahi ngāue ke faka’ofa’aki e ‘ēlia ‘o e ako (mafai ma’olunga) hangē ko e tō ha ngoue matala’i’akau.

Ngaahi Fa’unga’ mo e Mafai

‘I he fakakaukau fekau’aki mo e ako’anga, ko ha sisitemi ‘oku malava ke vakai leva ‘a e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a’ ki he ngaahi fa’ahinga kehekehe ‘e 4 ‘o e sisitemi pea mo e vakai ki he fa’ahinga kehekehe ‘o e mafai mo e sistemi. ‘E malava ke nau sio ai ki he ngaahi ‘ēlia pe tafa’aki ke ‘omai ai ha ngaahi liliu lelei ki he ma’u’anga vai, tō’onga fakama’a mo e haisini.

‘Oku ‘i he Tohi Tokoni Ma’ae Fānau, ‘a e ngaahi naunau ke ngāue’aki ‘e he Kōmiti Tō’onga Mo’ui Fakama’a fakaekinautolu ke fa’u, palani pea fakahoko e ngaahi ngāue ke ‘omi ha liliu ko ho fatongia ko e Faiako, ke tokoni’i e fānau ako kae ‘ikai ko hono tataki/ fakahinohino kanautolu ko e faingamalie eni ke nau ako ai mo a’usia ‘a e ngāue ‘i he ngaahi loto’i sisitemi mo e mafai ke fakahoko ha liliu.

Tā valivali/ Ngaahi 'Aati ki he liliu

'OKU LAVA 'E
HE TĀ VALIVALI

FAKAFEMO'UEKINA'I!

FAKATUPU IVI MALAVA KE
FAKAHOKO HA NGĀUE

'OMI 'A E NGAAHI
FAKAKAUKAU FO'OU PE
FAKALOTO MĀFANA

FAKATUPU IVI KE
FAKAHOKO HA NGĀUE

TALA 'ETAU TALANOAI

Ko e hā 'a e 'Aati?

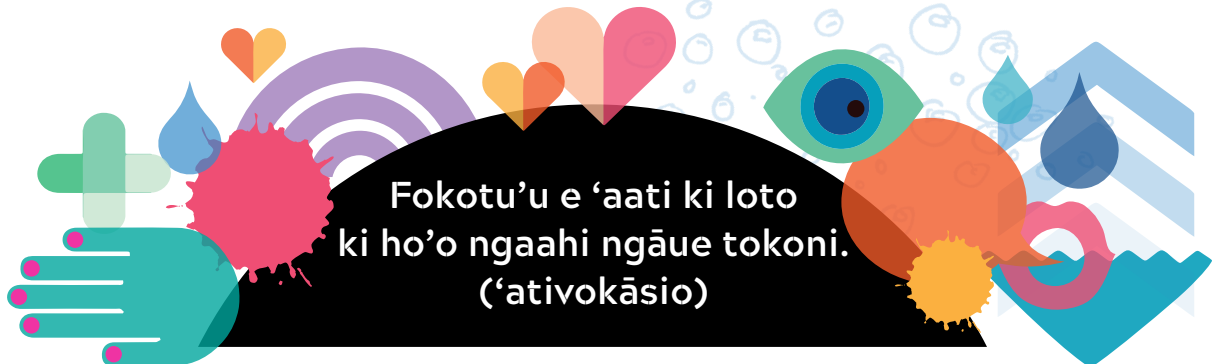
Ko e hā e 'Aati? Ko e 'Aati, ko hono fakahaa'i ha ngaahi fakakaukau ngāue'aki e pōto'i taukei 'ilo fo'ou mo e fakakaukauloto. 'Oku malava pē 'a e lea vahevahe 'a e 'Aati; fakafou 'i he ngaahi ngāue' hangē ko e tā valivali, faitaa, vitioo, talanoa fakatātā, hiva, ngaahi talanoa mo ha tau'olunga. Ko e 'Aati, ko e konga mahu'inga 'o 'etau anga fakafonua pea ko e founa mālohi ke vahevahe ai 'a e ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e fakamaau totonu, kolo mo hono ui 'o e mo'ui 'oku toe lelei ange. 'Oku ngāue'aki 'e he taha kotoa 'a 'etau 'ulungaanga fakafonua he 'aho kotoa pē. 'Oku tau lau e ngaahi talanoa, fanongo ki he ngaahi hiva, fakamo'ui e letio, sio ki he ngaahi pousitā, mo e ngaahi tā valivali.

Ko e 'aati' 'oku' ne tala ha liliu 'oku hoko, 'oku malava pē ia ke fakahoko hangē ko ha tā valivali, pousitā pe pepa tohi'anga fakamatala pe ko e tohi ha talanoa. Ko e 'aati, 'oku talanoa ki ha liliu 'oku toe malava pē ke kau ai 'a e ngaahi kulupu hangē ko e fānau ako 'i ha ako'anga pe 'apiako pē ko e kakai 'oku nau ngāue fakataha 'i ha kolo 'i ha ngoue'anga makehe ha ngāue 'i he hala pule'anga pē ko ha ma'u me'atokoni 'a e kolo.

Fakafou 'i he 'aati, te tau lava pē 'o pole'i 'a e ngaahi fakakaukau anga maheni' pea ngāue'aki 'a e mafai 'o e 'aati ke;

- Fakamaama ha ngaahi fakakaukau fo'ou
- Fakaloto'i e kakai' ke liliu 'enau fakakaukau
- Fakaloto'i e kakai' ke liliu 'enau founa ngāue/ fakahoko ngāue.

'Oku lava pē 'e he'etau 'aati, 'o tala 'etau talanoa kiate kinautolu, 'oku nau sio kiate kitautolu pe fakafou 'i he ngaahi ma'u'anga fakamatala, faka'ai'ai ke toe mālohiange 'etau fakahoko ngāue pe founa ngāue' 'pea toe kilala hake hotau ivi ngāue. Ako' e toe founa lelei ke fakakau ai e kakai, fakatupulaki e loto-vekeveke pea mo ma'u e fiefia.

Fakakau 'a e kakai

Ko e founa lelei lahi ke fakakau 'a e kakai tatau 'i he tataki 'o e ngāue pea 'i he ngaahi ngāue tokoni.

Fakatupulaki 'a e ivi mālohi

Ko hono ngaahi 'o e 'aati, ako 'o e ngaahi hiva, ngaahi hiva le'o, fasi mo e tau'olunga pe talanoa fakatātā 'oku malava ke ne fakatupu 'a e fiefia tu'unga malava ke sio ki ai pea pehe ki he ngaahi founa fetu'utaki.

Fakatupulaki 'a e ivi malava ke fakahoko ngāue

'I he malava ke kamata'i pea fokotu'utu'u e ngaahi 'aati, ko e konga mahu'inga taha ia 'o ha ngāue ka kuo palani ke fakahoko ke a'usia ha taumu'a.

Tala 'etau Talanoa

Te tau lava ke ngāue'aki 'a e ngaahi 'aati (fakatātā) ke tala e mālohi 'etau ngaahi talanoa, hiki'i e tu'unga malava ke lava 'o sio ki he me'a ngaahi le'o, pukeloto'i ha ni'ihiki kehe pea fefakalotolahi'aki, fa'u ha sivilaise langa'i ha ngaahi kolo 'oku mālohi ange pea mo ha māmani 'oku toe lelei ange.

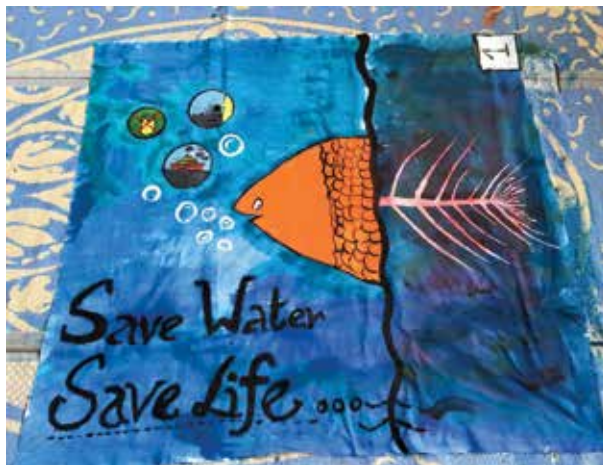

Ko e ngaahi fakakaukau fo'ou 'o e fakahoko ngāue

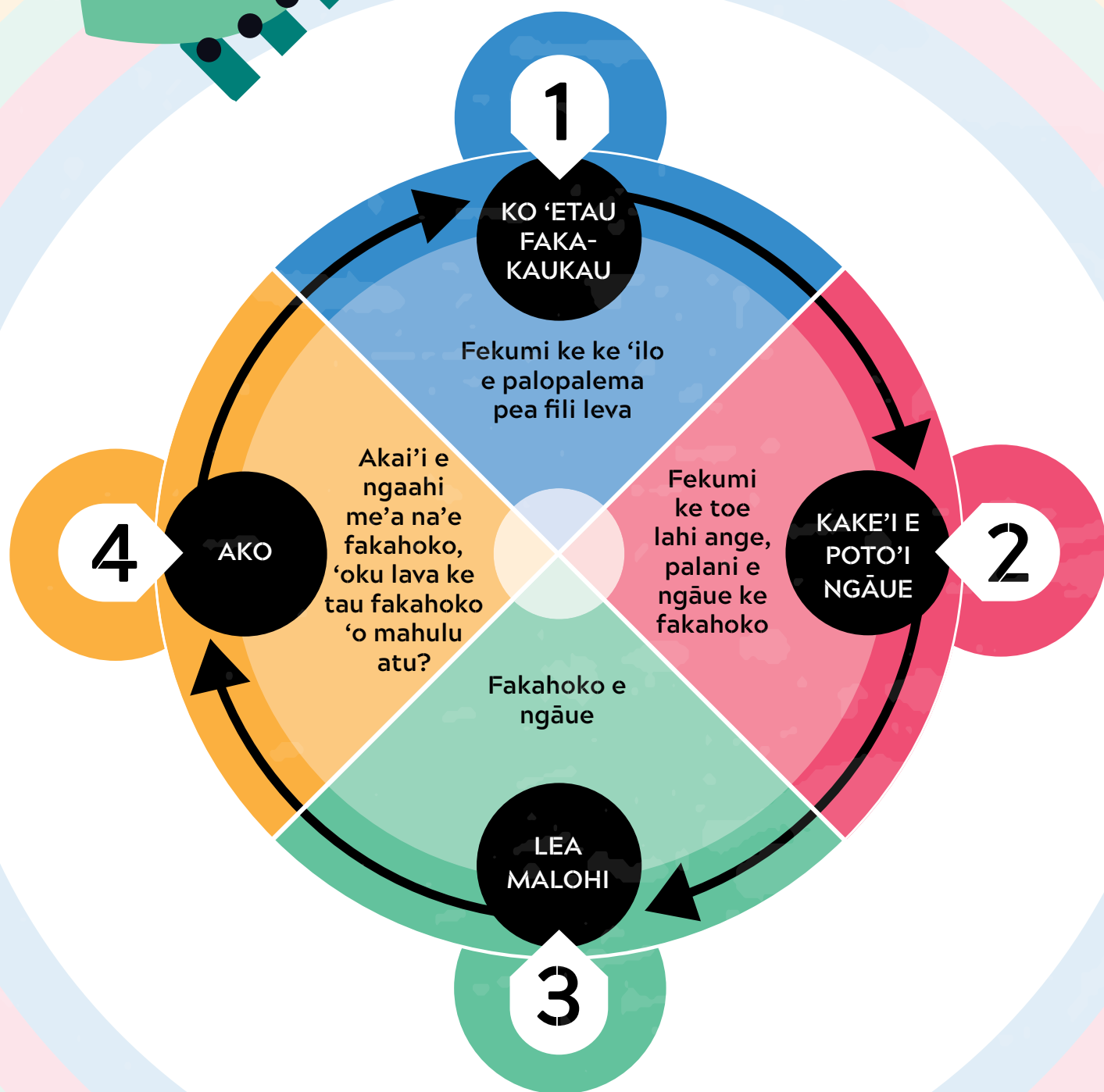

Photo sources:

<https://www.facebook.com/yarncorner/photos/a.1490282124355162.1073741870.209589959091058/1490285517688156/?type=3&theater>
<http://www.moderncities.com/article/2016-may-public-art-combines-with-conservationism>
<http://steeringfornorthart.blogspot.com.au/2015/07/on-crafting-and-craftivism.html>
<http://www.yourexpedition.com/sultanganj-and-student-artwork/>
<http://mn.audubon.org/press-release/clean-water-mural-be-unveiled-south-minneapolis-nov-19>
http://www.abc.net.au/news/2013-03-04/an_tokelau_warrior_dance_with_sign_against_climate_change/4551090
<http://www.wansmolbag.org/theatre/>

Fengāue'aki mo e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue tokoni

1

KO ETAU FAKAKAUKAU

Fekumi ki he ngaahi palopalema, ngaahi malohinga, fili ha palopalema ke alea'i mo solova

'Oku lava e fānau ke nau mātu'aki tokoni 'aupito ki hono tokoni'i ha ni'ihi ke mahino kiate kinautolu 'enau mo'ui pea pehē ki he ngaahi palopalema 'oku fu'u mahu'inga kiate kinautolu. Ko ia 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi ngāue tokoni 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku fenāpasi mo e ngaahi palopalema kuo fili 'e he fānau 'oku mahui'nga mo mahino kiate kinautolu.

2

KAKE'I E POTO'I NGAUE

Fekumi ke toe lahi ange, palani 'a e ngaue ke fakahoko

Ko e taimi pē ko ee kuo fakapapau'i ai 'e he fānau ha palopalema, fekumi leva ki he ngaahi me'a kuo nau 'osi 'ilo, pea mo ha fakamatala ke tānaki makehe 'oku nau fie 'ilo ai ki he palopalema pea 'oku fakapapau'i leva 'e he fānau 'a e founa 'e lava ke tānaki mai ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u.

Ko e ngaahi fakatātā eni, kau ai 'a e ngaahi faka'eke'eke 'o e kau mataotao, fetu'utaki tā telefoni, 'a'ahi ki he ngaahi laipeli pe fale tohi, fakahoko 'a e ngaahi savea pea mo e ngaahi founa kehekehe pē mei he ngaahi fakamatala kuo nau ma'u, 'oku fakapapau'i leva 'e he fānau 'a e founa ke nau solova'aki 'a e ngaahi palopalema kuo nau fili.

3

LEA MALOHI

Fakahoko e ngāue

'I he hili 'enau fakapapau'i 'a 'enau kaveinga ngāue mo e kakai 'oku fakapatonu ki ai pea lava e palani ko e ngāue ke fakahoko pea 'oku nau 'o leva 'o fakahoko e ngāue.

> ! %

:)

4

AKO

Vakai'i 'a e ngāue na'e fakahoko, 'e lava nai ke tau fakahoko e ngāue' ke lahi ange

'Oku fiema'u 'a e fānau ke nau kau mai 'i hono muimui'i hokohoko 'o e ngaahi ngāue, 'aki kae lava ke nau sivi'i pe 'oku fēfē 'a e ola lelei 'a e ngāue tokoni na'e fakahoko. 'Ikai ngata pē 'i he'enau ma'u 'a e fa'ahinga ongo ko 'enau ngāue pea nau manako ai 'i he ola 'o 'enau ngāue, ka 'oku toe tokoni foki ke nau ngāue atu ki hono toe fakalelei'i ange 'a e tu'unga kuo ma'u.

1

KO
'ETAU
FAKAK-
AUKAU

fekumi fekau'aki
mo e palopalema,
fili mei ai
ha me'a

Lēsoni Palani: Ko 'etau fakakaukau

Sitepu eni fekau'aki mo e:

- Mahino ko ha ako'anga ko ha sino ngāue 'oku lahi hono ngaahi kupu pea felālāve'i
- Mahino ki he ngaahi founa 'e ni'ihi, 'oku fekau'aki ai 'a e ngaahi kupu kehekehe mo e toe ngaahi kupu kehe.
- Fakakaukau ki he ngaahi kupu kehekehe pe ngaahi fekaukau'aki 'e malava ke fakalelei'i fakaafou 'i he ngaahi tokoni.

Ko e taumu'a 'o e founa ko 'eni, ke muimui 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'i he ngaahi founa 'oku hā 'i he Tohi Tokoni Ma'ae Fānau, ke nau fili 'enau fakakaukau, ke fakahā 'i he'enau ngāue tokoni.

Toe vakai'i 'a e mahu'inga 'o e ma'u'anga vai, tō'onga mo'ui fakama'a' mo e haisini

Ko e ngaahi peesi kimu'a 'o e Tohi Tokoni Ma'ae Fānau, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala ki he ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'uhinga ki he mahu'inga 'o e vai inu ke ma'a, ki he ngaahi naunau lelei ki he falemālōlo' mo e mo'ui fakama'a (haisini).

'Oku lave ai foki 'a e ngaahi fakamatala ko eni ki he ngaahi Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa tautautefito ki he Taumu'a hono ono ki he totonu ki he ma'u'anga vai ma'a mo e falemālōlō ma'a pehē foki ki he totonu 'a e ki'i tamasi'i. 'Oku totonu ke siofi fakataha 'e he kau memipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a pea nau tālanga'i kimu'a pea nau toki nga'unu ki he founa hoko.

Fakahoko e ngaahi fakakaukau

Ko e 'uluaki founa eni 'o e hokohoko 'o e 'Aati ke tokoni 'i he founa ko eni 'oku toutou fakakaukau ai 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ki he'enau hoko ko ha sino ngāue pea nau sio ai ko e hā 'a e ngaahi kupu 'i 'apiako, 'e lava 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke fakahoko ha liliu 'i ha founa lelei ke fakalelei'i'aki 'a e ngaahi palopalema 'i he ma'u'anga vai, falemālōloo' mo e mo'ui fakama'a (haisini) 'i he 'apiako.

'Oku malava heni 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ke fakatokanga'i:

1. Ko e ngaahi kupu 'e ni'ihī 'i he sino ngāue 'o e 'apiako, 'oku nau mālohi pe ngāue lelei pea lava pē ke toe fakalahi pe vahevahe mo ha ni'ihī kehe, fakafou pē 'i hono talaki 'a e ngāue tokoni.
2. Ko e konga 'e ni'ihī 'oe sino ngaue 'oe 'apiako 'oku palopalema pe faingata'a 'oku fa'a malava pe ke fakalakalaka fakafou pe 'ihe talaki 'ae ngaue tokoni.

FAKALAKALAKA TU'ULOA Ngaahi Kaveinga

Ngaahi Siakale fekaukau'aki

Ko e me'a ngāue 'eni ke tokoni ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau fakatotolo'i ha ngaahi palopalema 'oku hoko 'i he ngaahi kupu kehekehe 'o e falemālōloo' pe haisini 'i ho'o 'apiako. 'E toki hā 'a e siakale fekaukau'aki' ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau lukuluku fakakaukau ki ha founa 'e lava 'e he ngaahi kupu kehekehe 'o ha palopalema ke ne liliu ha toe ngaahi kupu kehe.

'E ala fiema'u 'e he kau mēmipa, 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ha ngaahi poupu he 'uluaki taimi e fakahoko'aki e ngāue ko eni, 'e lava pē ke pehē ko e founa fakakaukau fo'ou eni te tau ongo'i faikehe'ia 'i he 'uluaki taimi. Fakapapau'i ko koe' ko honau faiako tokoni, ke 'uhinga mālie kiate koe 'a e ngaahi ngāue ke fakahoko kimu'a pea ke toki hoko 'a e lēsoni'.

Ke tā 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ha siakale pe fo'i siakale fuopotopoto fōlahi 'i he palakipoe' mo ha lau'i pepa (saati) lahi.

Fili ha taha 'i he ngaahi kaveinga' ni:

- Ngaahi falemālōloo' 'oku ma'a mo malu 'i he ako'anga
- Fanofano e nima 'aki e koa to'onga fakama'a
- Ma'a 'asinisini mo malu makehe ma'ae tamaiki fefine 'i he ako'anga
-

Ngaahi fakahinohino:

1

1Ko hono tala ia ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku nau fakakaukau fekau'aki mo e kaveinga kuo fili, 'oku hangē ha sisitemi 'i honau ako'anga. 'I ha la'i pepa pe kaati ke fakamanatu pea tohi e kongā 'e 5 – 10 'o e sisitemi. 'Oku malava ke liliu (tupu pe holo) ke fakatupulekina e me'a kuo hoko.

Ko e ngaahi kongokonga 'e lava ko ha me'a, ngaahi ongo pe fakakaukau. 'I he ngaahi sipinga 'oku kongokonga kehekehe 'e 7:

Ngaahi me'a:

- Fanofano e nima' 'aki e koa
- Kamata ngāue'aki e koa
- Kamata ngāue'aki e vai

Ngaahi Ongō:

- 'ilo fakahaisini mo e ma'a
- Uesia 'a e kaungā ako
- Uesia mei he faiako
- Faka'amua ke fanofano e nima

2

'Oku tohi 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'a e ngaahi kongakonga kehekehe kuo nau talanoa'i ki he me'a 'oku hoko he siakale. 'Oku 'ikai ha fekau makehe. 'Oku malava pē ke nau tohi 'i ha feitu'u pē. Vakai pē ki he sipinga, kapau 'oku 'ikai ke ke pau'ia ai.

3

Siofi e kongā takatakai he tapa'i seakale. 'Oku fetalanoa'aki e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, mo tālanga'i kapau 'e tupu pe holo ha kongā 'e taha; te ne fakatupu e tupu' mo e holo 'a e kongā 'e taha. 'E ngali faingata'a he kamata, koe'uhi 'oku tau anga ki he fakakaukau 'i he laine hangatonu: ko A 'e hoko kia E hoko kia F 'o pehē ai pē. Ka 'i he tūkunga 'o e mo'ui' hangē ko e ako'anga, ko e kongā taki taha 'oku felave'i ki he ngaahi kongokonga kehe 'i he ngaahi halanga kehekehe.

Ka fakaangaanga, ko e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'e lava ke sio ki he ngaahi laine kulokula 'i he sipinga 'o e Siakale fekaukau'aki. Ko e 'ū laine kulokula, 'oku nau fakahā e fepikitaki he vaha'a 'o e **'ilo Fakahaisini, Poupou 'a e Faiako, Fepoupouaki 'a e kau ako** mo **Faka'amua ke fanofano e ongo nima** 'oku nau tokoni ki he fanofano'aki 'e he fānau ako' 'a e koa, hili 'enau ō ki he falemālōlō

Hangē ko ha kau mēmipa 'o ha Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku pau ke nau talanoa fekau'aki mo e ngaahi kongokonga kehekehe 'oku takatakai he siakale' mo tā e ngaahi fehokotakinga 'e ni'ihī.

'E malava pē ke nau ngāue'aki ha peni vahevahe pe sioka, kapau 'oku 'ikai ke nau pau'ia: ko ia ai 'oku lava pē ke liliu 'enau fakakaukau' kapau 'oku fiema'u.

4

'E lava ke fakatokanga'i he vave' ni mai' 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'a e siakale 'o kamata hangē ha matamatakupenga ha hina, 'aki e ngaahi laine mo e tao fakafehokotaki e ngaahi kongokonga kehekehe. 'Oku totonu ke ngāue'aki 'e he fānau ako' e ngaahi lanu kehekehe' pea feinga ke ma'u e ngaahi kongokonga' 'e fakafehokotaki'i kotoa 'o hangē ha fuopotopoto.

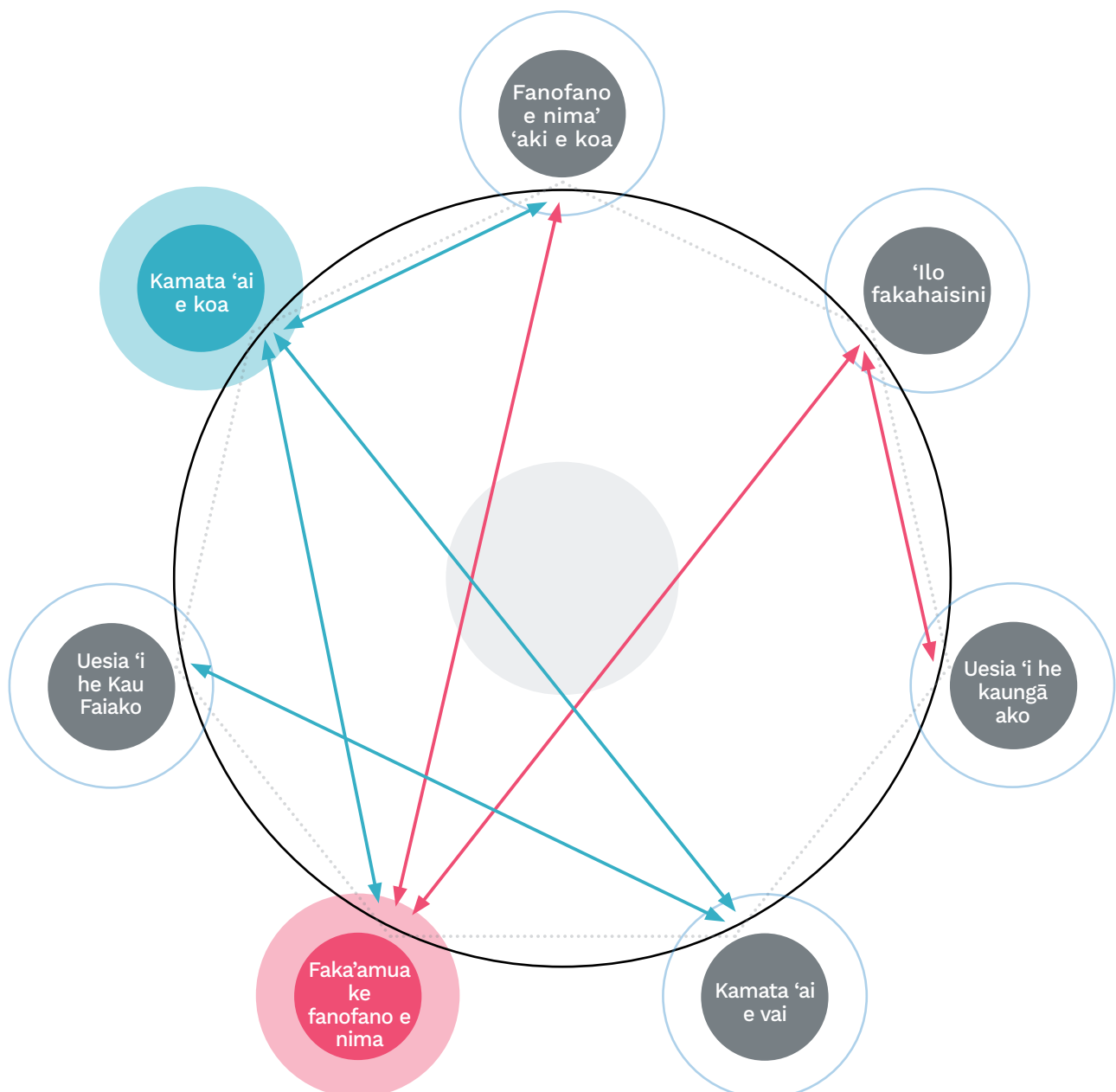
'I he sipinga, 'oku' ne fakahaa'i e kulupu lanu puluu' mo e ngaahi laine 'o e kulupu lanu kulokula. Ko e kulupu lanu puluu, 'oku' ne fehokotaki 'i he anga 'o e ngaahi kongokonga 'o ha ngaahi me'a- 'oku fiema'u ke 'i ai ha vai mo e koa: kapau 'oku tau fiema'u ke tau lava 'o fanofano hotau nima' 'aki e koa. Ko e ngaahi laine 'o e kulupu kulokula, ko e ngaahi ngāue pe ongo- 'oku fepoupouaki ai e kau Faiako mo e fānau ako, he ko e taha kotoa pē 'oku nau ma'u e 'ilo ki he 'uhinga 'oku mahu'inga ai e fanofano e nima' 'aki e koa.

5

5Hangē ko ha kulupu; 'e sio 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ki he'enau siakale fekaukau'aki' 'oku lahi ai e ngaahi tao mai kia kinautolu mo e tao ki tu'a meiate kinautolu. Ko e ngaahi feitu'u eni he fa'unga, 'e ala faingofua ke fai ai ha liliu fakaafou 'i he kemipeini faka'etivokāsio.

'I he sīpinga, 'oku 2 e liliu 'e ala malava' 'a ee 'oku siakale'i- "Faka'amua ke fanofano e nima" mo e 'kamata 'ai e koa'. Ko e ongo 'ēlia eni 'e lelei ke tuku ai e tokanga' 'i ha kemipeini faka'etivokāsio. 'Ai 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke talanoa fekau'aki mo e konga ko ē 'oku lahi ai e fekaukau'aki. Mo e feitu'u 'e malava ke fai ai ha liliu fakaafou he ngaahi ngāue faka'etivokāsio. In the example two possible change points are circled – 'Desire to Wash Hands' and 'Access to Soap'.

'Oku totonu ke loto ki ai e toko taha kotoa ki ha taha 'o e ngaahi me'a' ni. Ko e me'a eni ke hu'u ki ai e tokanga faka'etivokāsio. (Tala pē ki he fānau ako' ke 'oua te nau hoha'a kapau 'oku lahi he taha (1) 'a e ngaahi konga he fa'unga, 'oku nau fiema'u ke liliu- Ko e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'e lava ke nau fai e ngaahi ngāue lahi faka'etivokāsio.)

Ngaahi fehu'i 'o e Mafai

Hili 'a e ngāue kuo fakahoko 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ki he Siakale Fekau'aki pea nau fakapapau'i leva 'a e konga 'i he 'enau sino ngāue 'i he 'apiako' 'oku ou loto ke liliu, 'oku totonu leva ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi me'a kuo nau ako kimu'a, ki he fa'ahinga ko ia 'o e mafai. Ko e fakakaukau ko ia ki ha founa 'e ala uesia ai 'e he mafai, ha palopalema 'oku fiema'u ke tokoni'i, 'oku tokoni ia ke fakapapau'i ai 'a e ngaahi ngāue ko ia 'e mātu'aki 'aonga pe ola lelei.

Fiema'u 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke tā ha tepile 'i he palakipoe pe ko ha lau'i pepa lahi hangē ko ia 'oku hā 'i he sīpinga 'i lalo:

KOE PALOPALEMA KE TOKONI'I: Ko e loto ke fanofano e nima 'aki e koa hili hono ngāue'aki e fale mālōlō	Tā ha fakatātā pe tohi fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni	Tā ha fakatātā pe tohi ko e hā e mafai 'oku fakakaukau ho'omou Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke uesia mo fakaola lelei e liliu	Tā ha fakatātā pe tohi 'a e liliu 'oku' ke loto ke ke sio ki ai koe'uhi ko e ngāue tokoni na'e fakahoko
MAFAI 'A KITA 	'I he taimi 'oku ō ai e fanau ako ki he fale malolō, 'oku nau fakavavevave pea 'ikai ten au fiema'u pe loto ke toe tatali ke fanofano honau nima 'aki e koa	'Oku 'ilo 'e he kau mēmipa kotoa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau fanofano 'o e nima 'aki e koa hili hono ngāue'aki e falemālōlō pea fakahaa'i he taimi kotoa 'oku tau ngāue'aki ai e falemālōlō	'Oku mahino pea loto lahi pē fānau ako 'i homau 'apiako, 'a e 'uhinga 'oku totonu ai ke fanofano homau nima 'aki 'a e koa
Mafai mo kinautolu 	Ko e fānau ako ko ē 'oku nau 'ilo 'oku mahu'inga ke fanofano honau nima' 'aki 'a e koa 'oku nau mā 'aupito nautolu ke tala ki he fānau ako kehe	'Oku ma'u he'emaui Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ha loto ma'u 'i he ngaahi fakataha ke fakafelāve'i 'a e ngaahi fakatātā 'e tā valivali 'e he fānau ke fakamanatu pea faka'ai'ai 'a e taha kotoa ke fanofano e nima' 'aki e koa, hili 'enau ngāue'aki e falemālōlō	'Oku fefakalotolahi 'aki e fānau ako 'i he'enau ngaahi kalasi pe ngaahi kulupu fakakaume'a ke fanofano honau nima' 'aki e koa hili 'enau ngaohi 'a e falemālōlō
Mafai ki ai 	'Oku 'ikai ke fakapapau'i 'e he fānau ako pe ko hai 'oku' ne fatongia'aki hono 'omi 'o e koa ki he 'apiako	'E talanoa 'emau Kulupu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo e kau faiako pe puleako ke kole 'a e pa'anga kuo fokotu'u ke kumi 'aki e koa. Kapau 'oku 'ikai ai ha pa'anga pea te mau fokotu'u leva ha ki'i feinga pa'anga pe ko e me'a'ofa mai 'aki 'a e koa 'e he ngaahi fāmili 'i he 'apiako	'Oku fili 'a e fanau ako ke nau kole ki he kau faiako ha koa ke fanofano'aki honau nima
Mafai Faka'aufuli 	'Oku 'ikai ma'u 'e he fānau ako ha fa'ahinga fatongia pe mafai lahi ke ngāue'aki 'e koe	'E lava pē 'e he'emaui Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke fokotu'u 'a e Tuliki ki he Mo'ui Fakama'a 'i he loki ako takitaha pea fakapapau'i 'oku 'i ai ma'u pē 'a e koa	'Oku faingofua pē ke ma'u 'e he fānau ako, 'a e koa' ke fanofano'aki honau nima hili 'enau ngāue'aki e falemālōloo' 'o 'ikai te nau kole ki he faiako'

Ngaahi fokotu'u fakakaukau 'aonga

- Fakakaukau fakalelei tokanga kimu'a he fakataha ki he founa ke mou fakafaingofua'i 'aki e ngāue he Siakale Fekaukau'aki koe'uhi ke taaimu'a ma'u pē 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a. Think carefully before the session about how you will facilitate the Circle Connection activity so that the WASH Club members take the lead most of the time.
- 'I hono alea'i 'o e ngaahi fakakaukau mo e felāve'i 'i he ngāue 'o e siakale fekaukau'aki, 'oku 'ikai ha tali 'e tonu pe hala. In brainstorming ideas and connections on the Circle Connection activity there are no right or wrong answers.
- Ke ngāue'aki pē 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'enau lea pe 'akinautolu ('ai ke nau 'ilo e sipela 'o e lea 'oku 'ikai ke nau mahu'inga).

Ngaahi fehu'i mamafa pe mohu pole ki he kau Faiako

- Te u lava 'o ta'ofi 'eku ngaahi fakakaukau ka u fanongo ki he ngaahi fakakaukau 'a e fānau? Can I hold back my ideas and listen to what the children have to say?
- 'E anga fēfe' ha'aku tali kapau te nau fokotu'u mai ha ngaahi palopalema 'oku fakatupu mamahi 'i he anga 'eku ongo'i? How will I react if they raise issues that I feel are very sensitive?
- Kuo u palani 'a e fakataha 'a ia 'e 'i ai ha faingamālie ki he ki'i tamasi'i takitaha, na'a mo kinautolu 'oku nau fakalongolongo' ke 'omi 'enau ngaahi fakakaukau 'i he ngaahi founa 'o e fiemālie kiate kinautolu.

Sitepu 2 Ngaahi Lēsoni Palani

Lēsoni Palani: Fakahoko ha me'a!

fekumi
ki he lahi
taha, palani
e ngāue ke
fakahoko

PŌTO'I KI
'OLUNGA

2

Ko e sitepu 'oku fekau'aki:

- Palani e ngāue' mo e founa ke fekumi lahi ki ai fekau'aki mo e ngaahi me'a kuo fili 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a. Planning what and how to find out more about the chosen WASH advocacy issue
- Fekumi ke lahi pea alea'i e ngaahi me'a kuo ako Finding out more, and discussing what is learned
- Ma'u ha fiefia loto!

Kuo fili 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a he taimi' ni, 'a e fuofua tu'unga me'a faka'ativokāsio ki he tu'unga hoko he ko e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke fekumi ki ha ngaahi fakamatala lahi taha fekau'aki mo e me'a' ni he faingamālie. Ko e sitepu mahu'inga eni, koe'uhi 'oku tau fa'a 'ilo 'oku palopalema ha fa'ahinga me'a ka 'oku 'ikai 'ilo fekau'aki mo ha ngaahi me'a ke ala solova'aki.

'E 'osi 'i ai e 'ilo 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ki he ngaahi me'a. 'E 'i ai mo 'enau ngaahi fakakaukau fekau'aki mo ha toe me'a 'oku nau fiema'u mo e founa ke kumi'aki ha fakamatala. 'E lava pē ke faingata'a hano fakaafepaki hono fakahā e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, hā ho'o fakakaukau 'oku ke fiema'u ke kumi ia kae 'oua tala kiate kinautolu.

'Uluaki, 'oku fiema'u e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke tohi e palani ki hono kumi ki ha fakamatala lahi. Tā e tepile' ni, 'i ha saati 'oku huke pē ko ha palakipoe pea 'ai e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke fakakakato ia fakaafou 'i he fepōtalanoa'aki 'i he kulupu.

Ko e hā e me'a 'oku tau
'osi 'ilo?

Ko e hā mo ha toe me'a
'oku tau fiema'u ke 'ilo?

Ko hai 'e lava ke tau fehu'i ki ai?
Ko e fē feitu'u, te tau ma'u mei
ai e fakamatala?

Ko e hā 'etau me'a 'e fai ke
ma'u mei ai e fakamatala?

Ko e sīpinga eni ke tokoni kia koe:

Ko e me‘a faka‘etivokāsio (ngāue ki ha liliu lelei) ‘etau Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a: ‘Ikai ha taimi fakaekita pē ‘i he falemālōloo’

Ko e hā ‘oku tau ‘osi ‘ilo ki ai?

- ‘Oku maumau ‘a e ngaahi matapā ‘o e falemālōloo’.
- ‘Oku maumau pe pulia e ngaahi loka.
- ‘Oku likoliko mo pelepela ‘a e faliki ‘o e falemālōloo’.
- ‘Oku ‘ikai ha ngaahi kapa veve ‘i he falemālōloo’ ki he mōtesi ‘osi ngāue‘aki ‘a e fānau fefine.

Ko e hā e lahi taha e me‘a ‘oku tau fiema‘u ke ‘ilo?

- Ko e hā e fakakaukau ‘a e fānau ako kehe’ ‘i he ako‘anga, fekau‘aki mo e falemālōloo’?
- Ko hai ‘oku fatongia‘aki hono fufulu mo ngaohi ha maumau ‘i he falemālōlō ‘i he ako‘anga?
- Ko e pa‘anga’ ‘oku ha‘u mei fē, ke ngaahi‘aki ha ngaahi me‘a ‘oku maumau ‘i he falemālōloo’?

**Ko hai te tau fehu‘i ki ai?
Te tau ma‘u mei fē e fakamatala?**

- Ko e Pule ako ‘o e ako‘anga.
- Ko e Kōmiti Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a ‘a e ako‘anga.
- Ko e kau Faiako.
- Ko e Kautaha ‘a e matu‘a mo e kau faiako mo e mātu‘a kehe.

Ko e hā ‘etau me‘a ‘oku fai ke ma‘u e fakamatala?

- Faka‘eke‘eke mo e kau taki ako.
- Fakataha ‘a e Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a mo e Kōmiti Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a ‘a e ako‘anga.
- Savea‘i e katoa ‘o e fānau ako.

Ko ‘ene maau pē ‘a e palani’ hono fa‘u, ke fakamoleki ‘e he Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a’ ha ngaahi taimi ‘o e fakataha ke fakahoko ai ‘enau savea. ‘E lava eni ‘i ha ngaahi uike si‘i. Ko ‘ene maau pē savea’ hono fakahoko, pea tonu ke fakamoleki ‘e he Kalapu Tō‘onga Mo‘ui Fakama‘a’ ha ngaahi taimi ‘o e fakataha ke fai ai ha vahevahe he kotoa ‘o e ngaahi fakamatala kuo nau ako, mei he ngāue faka‘ativokāsio’ (ki ha liliu lelei).

Ngaahi fokotu'u fakakaukau 'aonga

- Manatu'i, 'oku fekau'aki eni mo e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ko kinautolu pē 'oku nau fakahoko e fekumi, kā 'e lava ke fu'u tokoni lahi kia koe ke 'i ai ha ngaahi hingoa fakalukufua mo ha ngaahi fika ke tokoni kiate kinautolu 'i he fekumi- tautautefito kapau 'oku nau fiema'u ke talanoa ki he toko taha mei he ako 'i he pule'anga fakalotofonua pē ki he neesi 'i he senitā ki he mo'uilelei 'i he kolo.
- Ko e lēsoni' ni 'e meimei fakahoko tu'o ua pe tolu, he kuo pau ke fai e palani, ngāue'i mo lipooti foki. Ka ko e taimi ni' 'oku 'aonga ia! 'Oku ako 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'a e me'a lahi fekau'aki mo e palani, fekumi mo e kumi e solava'anga 'o e palopalema mo e hā fua.
- Kapau 'oku faingata'a ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke nau mavahe mei he ako'anga ke faka'eke'eke e kakai, pe kumi ki ha fakamatala, te ke lava 'o tokoni 'aki hano fokotu'utu'u ha kau 'a'ahi makehe ke nau omi ki he ako'anga ma'ae Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ke faka'eke'eke- hangē ko ha taha mei he tafa'aki 'o e ma'u'anga vai pe ko ha 'ofisa polisi.
- Ko e Mo'ui mo Ako, 'oku lahi 'enau ngaahi naunau fakamatala 'o e Tō'onga Mo'ui Fakama'a. Ko e 'ofisi Mo'ui mo Ako fakalotofonua, 'e 'i ai foki mo 'enau ngofua ke ngāue'aki e 'initaneti, ko ia ai, ko e kau fakafofonga mei he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'e lava ke nau 'a'ahi ki he 'ofisi fakalotofonua 'o e Mo'ui mo e Ako, ke fai ai ha fekumi.

Ngaahi fehu'i fefeka ma'ae kau faiako

- Ko e hā ha lahi 'o e tokoni mo e poupou te u 'ave ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'i ha tūkunga kehekehe 'o e teuteu mo e fakalele 'o 'enau fakatotolo?
- 'Oku 'ilo 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ko fē 'a e founa 'oku nau 'i ai 'i he hokohoko pea ko e founa 'oku fekau'aki mo e hā?

Lēsoni Palani:

Ko 'etau ngaahi taumu'a ki ha ngāue ki ha liliu lelei!

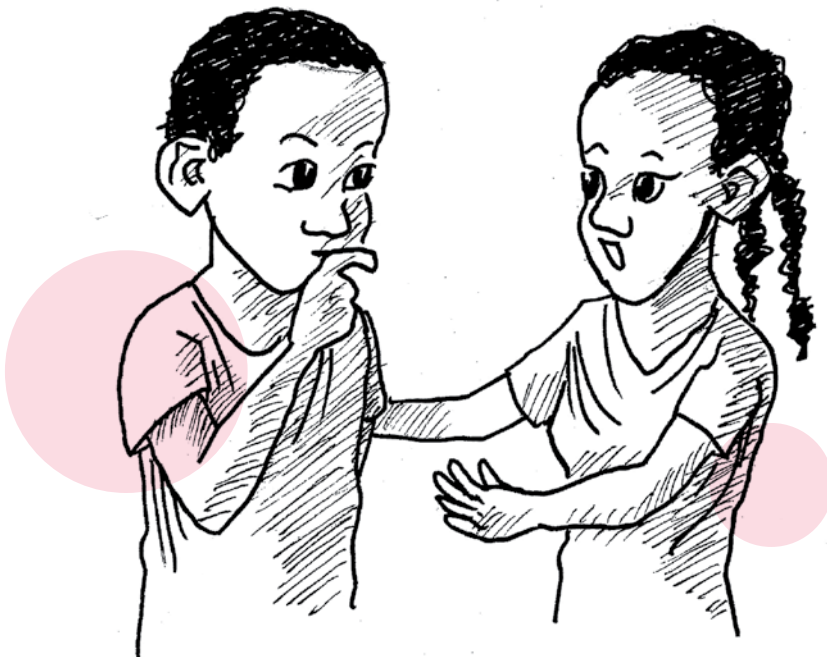
Ko e founa ko eni 'oku fekau'aki mo e:

- Palani ki he kau mamata mo e kau fanongo' 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngāue ki he liliu lelei.
- Palani ki he liliu' 'oku fakataumu'a ki ai hangē ko ha ola ia 'o e ngāue ki he liliu lelei.
- Ma'u ha fakalata'ia!

'E mātu'aki ola lelei 'a e ngaahi ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei 'i he taimi 'oku 'ilo'i ai 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a. Ko hai 'oku kaungatonu pe fakataumu'a ki ai 'a e ngāue ki he liliu lelei' pea ko e hā 'a e liliu 'oku nau fiema'u ke fakahoko 'e he ni'ihi ko eni.

Hangē na'a' ke ako 'i he konga 'o e tui ki he ngāue ki he liliu lelei, 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'e tolu (3) 'o e ni'ihi 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei mo e fa'ahinga 'e tolu (3) 'o e ngaahi liliu 'e malava ke hoko; tu'unga 'i he ngaahi ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei. Fakamatala ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ko e ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei kuo fakahoko 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'e malava ke fakataumu'a ki ha ni'ihi kehekehe pea mo ha fa'ahinga liliu kehekehe 'i he taimi tatau pē.

'I he Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'i he polokalama 'a e ako'anga' 'oku 'uhinga 'a e 'Ativokāsio, ki hono tāketi'i pe siofi ha kau fanongo mahino ke fakatupu ha liliu mahino fekau'aki mo ha palopalema 'o hono ngāue'aki 'o e ma'u'anga vai, tō'onga mo'ui fakama'a pe haisini. Koe'uhi ke hoko 'a e liliu 'oku fiema'u, ki he ngaohi ha tokotaha ke fakahoko makehe mo ia 'oku nau lolotonga fakahoko. Kuo fakahā 'i he ngaahi ta'u lahi 'o e fekumi; ko hono ta'e fakalika pe faka'ilo fakalukufua pē ki ha kakai ha palopalema, 'oku 'ikai fe'unga ke ne ue'i kinautolu ke nau fai ha ngā'unu.

Ki he Ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'e mātu'aki ola lelei 'aupito 'a e ngāue ki he liliu lelei 'i he taimi 'oku 'ilo'i ai 'e he ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a; ko hai 'a e kau fanongo 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngāue ki he liliu lelei' mo e hā 'a e liliu 'oku nau loto ke nau fakahoko.

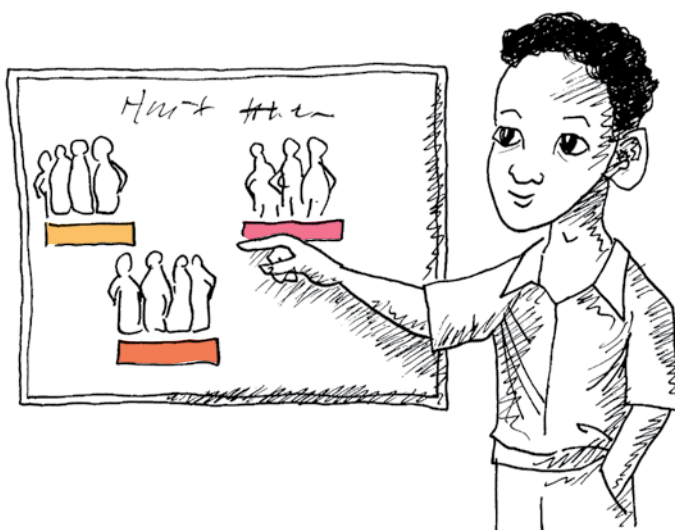
'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga kakai 'e tolu 'o e kau mēmipa fanongo:

Kakai

Kau fakatupu liliu

Kau faitu'utu'uni

'I he ako'anga, 'oku tau ma'u ha ngaahi kulupu kehekehe hangē ko e fānau ako, kau faiako, mātu'a tauhi fānau mo e taki ako pe pule ako. Ko e ngaahi kulupu tāutaha ko 'eni, 'oku malava pē ke tau lau ko e konga eni 'o e kakai fakalukufua pe ko e kau fakatupu liliu pe ko e kau faitu'utu'uni. Ko e sippinga, 'oku tau fa'a fakakaukau pē ko e fānau ako 'oku nau fakafongā'i 'a e kakai fakalukufua 'i ha ako'anga ka ko e fānau ako 'oku nau fakatupu liliu pe uesia 'a e fānau ako kehe ('oku 'ilo'i pē 'e he toko taha kotoa pe ko e fē 'a e fānau ako 'oku nau kamata'i 'a e 'alunga fo'ou 'i he mūsika pe vala. 'Oku malava foki ke hoko 'a e fānau ako' ko e kau faitu'utu'uni 'i he taimi 'oku nau tataki ai ha ngaahi fatongia 'i he kōsiliō 'a e fānau ako' pē 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a.

Ko ia 'i he taimi ko ia kuo fakapapau'i ai 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'a e palopalema ke fakataumu'a ki ai 'a e ngāue ki he liliu lelei, 'oku totonu ke nau fakakaukau ki he fa'ahinga 'e tolu (3) 'o e kau mēmipa fanongo' pea kapau 'oku 'i ai ha fatongia pe mēmipa fanongo hangē ko ha kakai, kau fakatupu liliu pe ko ha kau faitu'utu'uni.

Ko e taimi pē kuo fakapapau'i ai 'e he Kalapu Tō'onga Fakama'a, 'a e mēmipa fanongo' 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngāue ki he liliu lelei pea 'oku fiema'u ke nau fakapapau'i 'a e fa'ahinga 'o e liliu 'oku nau fiema'u ke hoko, ko e ola ia 'o e ngāue kuo fakahoko.

'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'e tolu (3) 'o e liliu:

Liliu	Faka'uhinga
Lāu'ilo	Fakalahi 'o e 'ilo' fekau'aki mo ha palopalema, ngaahi liliu 'i he fakakaukau, tui fekau'aki mo ha palopalema
Loto'aki	Ko e fakahaa'i 'a e poupu ki he liliu, 'e he mēmipa fanongo 'oku fakataumu'a ki ai
Ngāue	Ngaahi liliu 'i hono fakahoko tu'utu'uni 'oku lolotonga hoko

Tataki ha fetalanoa'aki pe laaulea fakalukufua mo e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, fekau'aki mo e ni'ihī 'o e ngaahi ngāue ki he liliu lelei 'i he sīpinga.

Ngāue'aki 'a e fa'unga faka-'ativokāsio ke tali e ongo fehu'i:

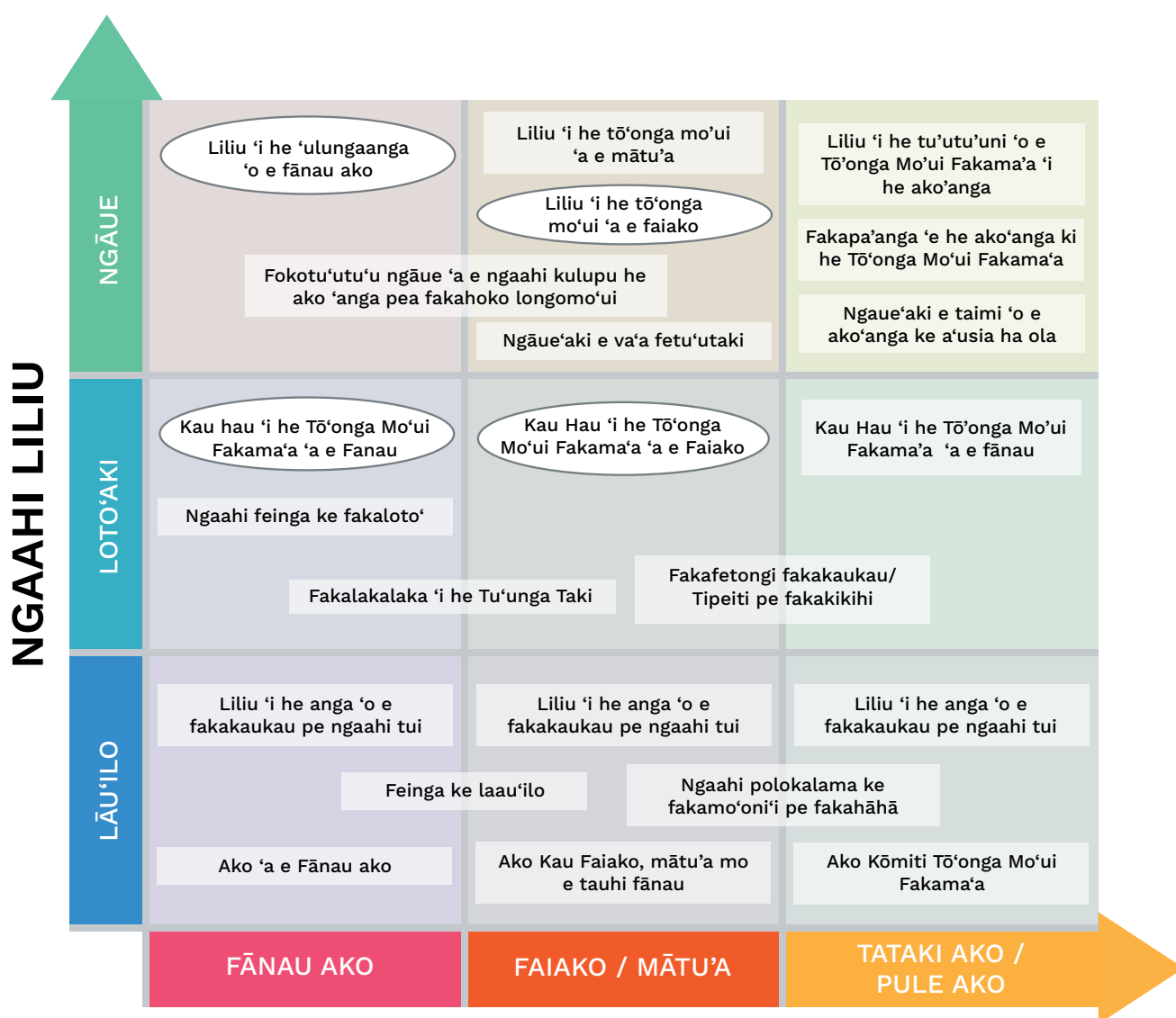
Fehu'i 1:

Ko e hā e fa'ahinga 'o e liliu' 'oku loto pe fiema'u 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke nau sio ki ai? Ko ha liliu 'i he 'ilo pe laau'ilo? Ko ha liliu 'i he loto'aki ke ngāue? Ko ha liliu 'i he ngāue('ulungaanga)? Kumi 'a e 'otu ko ia 'i he saati. 'Oku lelei pē ke fili ha poini 'oku kolosi 'i he ngaahi laine.

Fehu'i 2:

'Oku mau fiema'u ke fakaloto'i pe fokotu'u ki ha kau mamata pe fanongo, ke liliu 'a e anga 'o 'enau fakakaukau pe 'ulungaanga. Kimu'a pea tau fakahoko eni, 'oku fiema'u ke mahino; ko hai 'a e kau mamata pe fanongo 'oku tau fakataumu'a ki ai? Ko hai 'oku' ke feinga ke talanoa ki ai fekau'aki mo ho'o fekau faka'ativokāsio? Ko ho kaungā ako? Ko e fānau ako kehe? Ko ha faiako? Ko e Pule ako? Ko ha fāmili pe ko ho kolo? 'Oku kau ki he kakai? Pe kau Fakatupu liliu' pe ko e kau fai tu'utu'uni? Faka'ilonga 'i he saati, 'a e kau mamata' pe fanongo taki taha, ki he palopalema faka'etivokāsio kuo' ke fili ('e malava pē ke lahi hake he taha, ho'o kau mamata pe fanongo!).

Tohi 'i he palani ki he liliu faka'etivokāsio, (palani ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei) mo e kau mamata' pe fanongo 'oku fakataumu'a ki ai 'i he poini kuo fili 'i he fa'unga ngāue. Ngāue'aki ha taha pē mo e ngāue kuo fokotu'u pē ko ia 'oku 'ikai tohi ai ha me'a.

KAU MAMATA, KAU FANONGO

Ko e ngāue taki taha ki he liliu, kuo fakahoko 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'oku malava ke fakataumu'a ki he fa'ahinga kehekehe kau mamata pe fanongo mo e fa'ahinga kehekehe 'o e liliu 'i he taimi tatau. Ko e alangafale 'i lalo, 'oku' ne fakahā 'a e kehekehe 'o e ngaahi ola faka'ativokāsio Tō'onga Mo'ui Fakama'a pea 'oange mo ha sīpinga 'o ha Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'oku nau mape'i 'a e toko taha mamata pe fanongo' mo e ngaahi liliu ki he feinga 'e ua (2).

Ko e hā 'a e tefitoi palopalema 'oku tau fiema'u ke fakahoko ha ngāue

'Oku tau fiema'u 'a e taha kotoa 'i he ako'anga, ke fanofano honau nima' 'aki e koa, hili 'enau ngāue'aki e falemālōloo.'

Kau mamata pe fanongo:
Fānau ako pe kau faiako

Ko e ha 'a e fekau 'oku tau fiema'u ke 'ave ki he kakai?

Ko e fekau ko ia, ko e fanofano 'o e nima' 'aki e koa' 'oku mo'uilelei mo malu

Liliu: Ko 'enau loto'aki ke fanofano honau nima 'aki e koa. Ngāue ki hono fanofano honau nima

Ngāue faka'ativokāsio, (ki ha liliu lelei): Kau Hau pe Tu'ukimu'a 'i he Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e Fānau; Kau Hau pe Helo 'i he Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e Faiako; Liliu 'i he 'Ulungaanga pe Tō'onga Mo'ui 'a e Tamasi'i Ako pe Faiako

Kamata ke ke 'ilo ho'o kau mamata pe fanongo 'oku ke fakataumu'a ki ai

Ko e ki'i ngāue pe lēsoni 'ahi'ahi ko eni, 'e tokoni ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ke nau toe ako lahī ange fekau'aki mo e kau fanongo pe mamata 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi ngāue faka'ativokāsio. Ko e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku totonu ke nau tohi'i hifo 'a e kau fanongo pe mamata 'oku nau fakataumu'a ki ai, 'i he lau'ipepa mavahe pea alea'i fakakulupu 'a e ngaahi tali ki he hokohoko 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

Fakamatala 'o e tokotaha (tokotaha pe kulupu 'oku ke taketi ki ai):

1. Hingoa
2. Ko e hā hono 'uhinga 'oku nau 'i he'etau lisi ai?
3. Ko e hā 'a e me'a 'oku nau tokanga ki ai? Ko e hā e me'a 'oku mahu'inga kiate kinautolu. (Neongo 'oku 'ikai ha'ane kaunga 'a'ana mo ho'omou taumu'a' pe palopalema?)
4. Ko e hā ha me'a, 'oku ke fakakaukau ki ai 'oku nau lolotonga 'ilo ki ai, fekau'aki mo ho'o taumu'a faka'ativokāsio pe ngāue ki he liliu lelei?
5. Ko e hā nai ha ngaahi pole 'e ala hoko 'i he fetu'utaki mo kinautolu?
6. 'Oku nau ma'u 'enau ngaahi fakamatala mei fē? Ko hai 'oku nau fanongo ki ai?

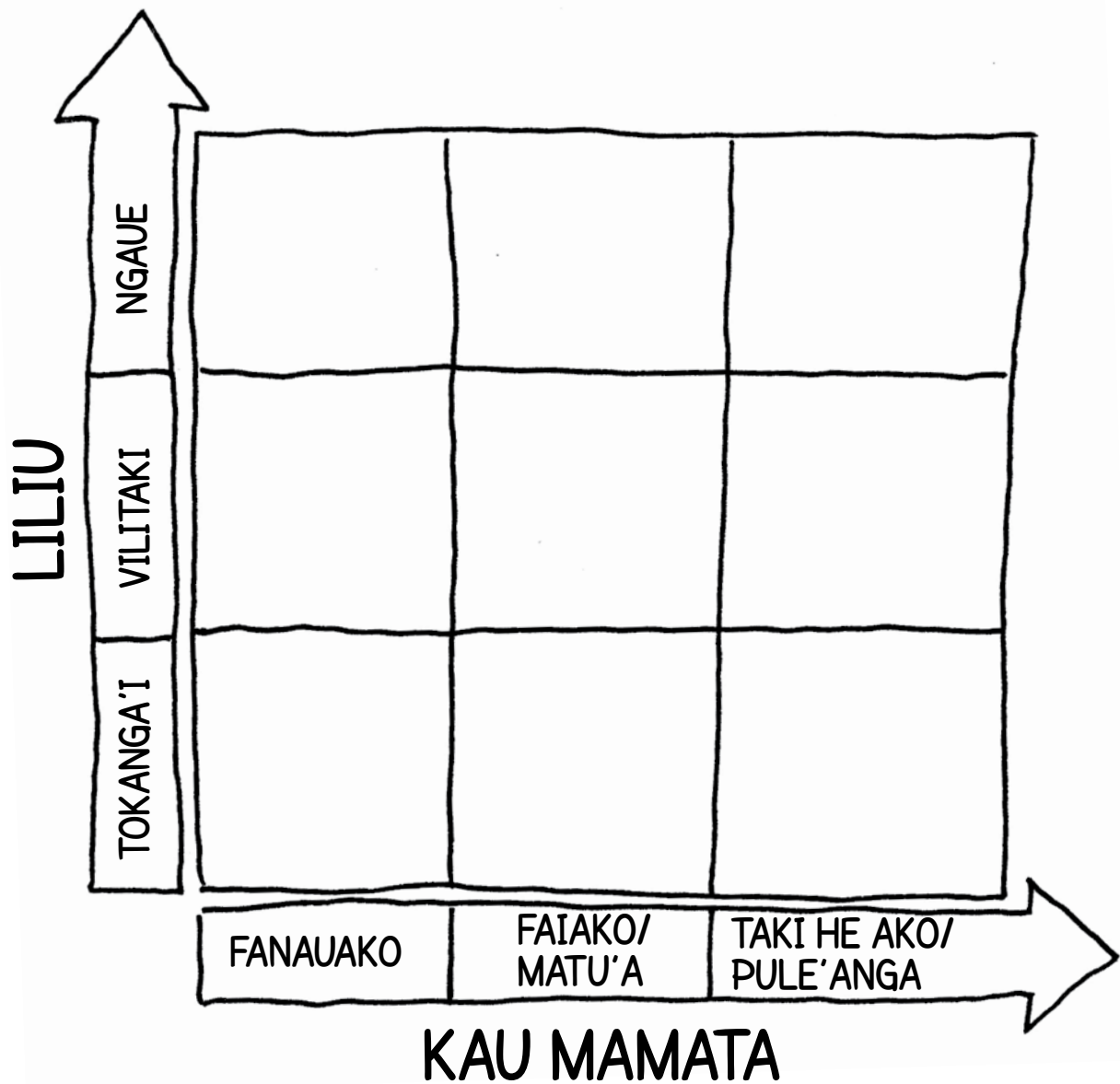
'I he hili ko ia ho'o fakakakato 'a e fakamatala nounou kiate kinautolu ke fakataumu'a ki ai, pea ke fakamā'opo'opo 'aki 'enau ngaahi fakamatala' 'aki ha sētesi pē 'e taha fekau'aki mo 'enau tefito'i tui, 'o fou ki ho'o taumu'a faka'ativokāsio (ki he liliu lelei). Ko e sīpinga:

Toko taha fanongo pe mamata 'oku ke taumu'a ki ai: Fānau ako

Fakamatala nounou - "Oku ou fakakaukau, ko 'ete ongo'i malu 'i he ako'anga, 'oku fu'u mahu'inga."

Toko taha fanongo pe mamata 'oku ke taumu'a ki ai: Mātu'a Tauhi Fānau

Fakamatala nounou - "Oku ou nofo 'i he ki'i kolo si'isi'i pea 'oku ou fakakaukau, 'oku mau fiema'u ke mau loto taha, hangē ko ha kolo ke fakalakalaka 'enau tu'unga mo'ui fakama'a."

Ngaahi fokotu'u fakaofiofi 'aonga

- Ko e alanga fale faka'etivokāsio' 'oku mātu'aki 'aonga kae feinga pē ke 'oua 'e tuifio pe fakatupu fihi. Kapau ko koe, pē ko e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku mou puputu'u pea ngāue'aki 'a e taha 'o e ngaahi sīpinga kuo fokotu'u atu; ho'o fakatupulaki ho'o loto ma'u, 'i ho'o feinga ke mahino 'a e kau mamata pe fanongo pea mo e ngaahi fa'ahinga 'o e liliu.
- 'Oku lelei, kapau 'oku 'ikai mahino ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'a 'enau kau mamata pe fanongo tu'upau, 'i he 'uluaki taimi. Feinga'i ke 'uluaki mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi liliu, mei he lau'ilo ki ai' ki he loto'aki ki he ngāue ke fakahoko. Ngāue'aki 'a e ngaahi 'ata' ki he ngāue ki he liliu lelei (ngaahi 'Ata faka'etivokāsio). Tohi 'a e fānau ki he lahi taha, te ke ala malava ke tokoni'i 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo e me'a' ni.

Ko e fehu'i mamafa ki he kau Faiako

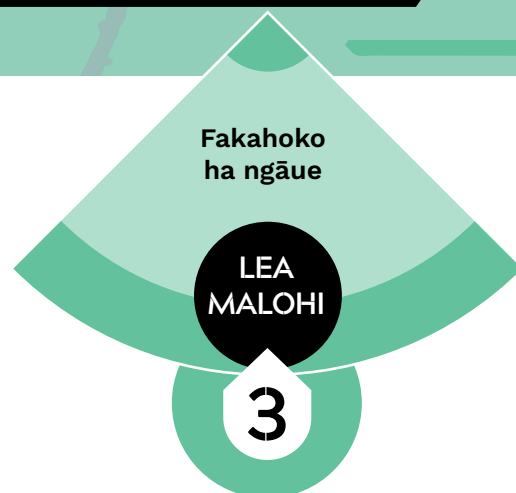
- 'Oku fa'a hoko ki he 'ativokāsio' ke fakapatonu 'i hono liliu 'a e 'ilo ki ai, fekau'aki mo ha palopalema. Ko e liliu 'i he me'a kuo lau'ilo ki ai 'oku mahu'inga: kā ko e liliu' 'oku 'ikai fu'u mālohi fau ke hangē ke ne liliu ha me'a; hangē ko e 'ulungaanga' pe tō'onga mo'ui' pe tu'utu'uni ngāue' pe faingamālie ki ha me'a. 'E anga fēfē ha'o tokoni ke poupou ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke mahino, mo nau talanoa fekau'aki mo e nga'unu atu ki he lau'ilo ki he ngaahi ngāue faka'ativokāsio', 'o 'ikai to'o mamafa 'i hono tataki 'enau palani.

SITEPU 3 Ngaahi Lēsoni Palani

Lēsoni Palani: Fakahoko ha ngāue!

Ko e founga ko eni' 'oku fekau'aki mo e:

- Palani 'o ha ngāue (hokohoko 'o ha ngāue– holongā)
- Fakahoko ngāue
- Ke ma'u ha fiefia fufū

Ko ha tu'unga fakafiemālie eni; 'a ia ko e ngaahi ngāue mālohi kotoa pē, kuo fakahoko 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'oku nau nga'unu fakataha mai pē. Kuo fakahā 'e he fekumi' mo e a'usia; ko e taimi ko ia 'oku tu'u 'ai 'a e to'utupu ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue kuo nau palani 'oku fa'a 'i ai 'a e ivi liliu mālohi 'i he ngaahi tukui kolo. Ko 'enau hū atu ko ia ki he ngaahi kolo' 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'oku 'aonga, 'e ongo'i 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'oku nau fiefia fufū fekau'aki mo e ngaahi me'a kuo nau malava ke a'usia. 'E 'ikai malava ke ola lelei 'a e ngaahi me'a kotoa, 'o hangē ko ia kuo palani'i; kā 'e hoko eni ke tokoni ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a (mo koe) ke ako ai. Tokoni foki ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke nau ngāue 'o fakafou 'i he ngaahi ngāue ko eni' ko e konga 'o 'enau palani ki he'enau ngaahi ngāue ke fakahoko e liliu lelei faka'ativokāsio.

Tohi ha taumu'a ngāue ki he ngāue ki he liliu lelei faka'ativokāsio

Ko ha taumu'a, ko ia ia 'oku' ke fiema'u ke ke a'usia 'i he faka'osinga 'o ha ngāue faka'etivokāsio pe fakataumu'a 'o ha (ngāue ki ha liliu lelei). 'Oku totonu ke pau mo nounou pē. Pehē pē fakakaukauloto ki hono tohi ia 'i ha lā'i tā pe tupenu pea tau ki 'olunga 'i loki ako. 'Oku fiema'u 'e he mēmipa taki taha 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke mahino ngofua ki ai pea ke fakataumu'a ki ai 'a 'ene ngāue.

Ngaahi sīpinga 'o e ngaahi taumu'a faka'ativokāsio (ngāue ki he liliu lelei):

- 'Oku mahino ki he kakai 'o e kolo, 'a e mahu'inga 'o e fanofano honau nima.
- 'Oku ongo'i malu 'a e fānau ako 'i he'enau ngāue'aki 'a e falemālōlō 'i he ako'anga.
- 'Oku tau fiema'u ke tamate'i 'a e ngaahi siemu 'i hotau ako'anga.
- 'Oku faka'apa'apa'i 'e he tamaiki tangata kotoa, 'a e mahu'inga 'o e tu'unga haisini 'a e tamaiki fefine' 'i he'enau puke fakamāhina.

Kau kotoa fekau'aki mo ia!

'E tokoni 'a e ngaahi ngāue ko eni' ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau tohi ha fakamatala lelei 'o e taumu'a:

- Vahevahe 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ki ha kulupu 'e ua (2) pe tolu (3). Koe ki he kulupu taki taha ke nau fakalaulauloto pe 'oku nau lau 'a e nusipepa 'a e ako'anga 'i he kaha'u. 'Oku 'i ai ha fakamatala ai ki he founga na'e a'usia ai 'a e taumu'a ngāue ki he liliu lea (faka'ativokāsio) he ngāue 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo e palopalema ne solova. Divide the WASH Club members into two or three groups.
- 'Oku akoako tohi 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ha kaveinga 'o ha fakamatala 'o fakakau ai 'a e taumu'a.
- 'Oku akoako tohi 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ha talanoa 'i he nusipepa 'aki hano tali 'o e ngaahi fahu'i ko 'eni: Ko e hā kuo liliu? Ko e hā e founga na'e malava ai ke hoko? Ko e hā e founga na'e liliu'aki ai 'a e mo'ui 'a e longa'ifānau.
- 'Oku malava ke fakakau 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'a e ngaahi fakatātā: ngaahi lau'i tā iiki 'oku 'asi holo he talanoa' mo e ngaahi lea kuo hiki. .
- Fevahevahe'aki 'a e ngaahi 'ulu'i ongoongo, ngaahi fakamatala taki taha 'i loto 'i he ngaahi kulupu lalahi.

KO E HA HO'O TEFITO'I FEKAU

Ko e tefito'i fekau' ko e taha'i me'a ia ke fiema'u pe loto ke manatu'i pe fakahoko 'e ho'o kau mamata mo fanongo, ko e ola ia 'o ho'o ngaahi ngāue faka'ativokāsio (ngāue ki he liliu lelei). Kapau 'e ngalo kotoa 'a ho'o ngaahi ngāue faka'ativokāsio 'i ho'o mēmipa mamata' mo fanongo, tukukehe pē ha tefito'i fekau 'e taha pe ua; 'oua te ke hoha'a he ko ho'o palani ki ho'o ngāue faka'ativokāsio (ki he liliu lelei) 'oku ola lelei pē ia.

Ko ho'o tefito'i fekau, 'oku totonu ke fekau'aki mo e uho'i taumu'a 'o ho'o ngaahi ngāue. 'Oku totonu pē ke ke lava 'o tohi hifo ho'o tefito'i fekau' pe 'ū fekau' 'i ha laine 'e taha pe ua. Ko e ngaahi tefito'i fekau' 'oku mahino mo manatu'i ngofua.

Fakapapau'i ko e ngaahi tefito'i fekau' 'oku mahino, nounou pea fakamanatu ma'u pē.

Mahino

Mahino ngofua

Nounou

Ko ho'o tefito'i fekau' 'oku totonu ke malava 'o fakahoko 'i ha sētesi 'e 2 pe sekoni 'e 7 – 8

Fakamanatu ma'u pē

Ko e ngaahi fekau' kuo pau ke fakamanatu ma'u pē, 'o kapau 'e fiema'u 'e he kau mamata' mo fanongo' ke nau manatu'i

Ngaahi sipinga:

- 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founga faingofua 'e 5 'i he taimi 'oku' ke fanofano ai ho nima: 'oku fiema'u ke muimui ki he founga 'e nima (5) ko 'eni' 'i he taimi kotoa pē 'oku' ke fanofano ai ho nima.
- 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e fānau ako kotoa pē ki ha falemālōlō ma'a mo malu 'i he ako'anga.
- Tauhi 'a e fānau fefine' 'i he ako'anga 'i ha'anau ngāue'aki pē 'e kinautolu pe ha ngaahi falemālōlō 'oku ma'a mo malu.
- 'E faingofua pē ke ta'ofi 'a e mafola 'a e siemu, 'o kapau te mou ngāue'aki pē 'a e ngaahi tō'onga mo'ui fakama'a totonu

TEUTEU'I 'A E NGAHI TEFITO'I FEKAU KI HO'O TAUMU'A

'E tokoni 'a e ki'i ngāue ko 'eni, ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke tohi ha ngaahi tefito'i fekau ki he taumu'a faka'ativokāsio 'aki hono fakapapau'i mo e ngaahi tefito'i fekau 'oku mahino, nounou pea fakamanatu ma'u pē. Ko e ngāue fetalanoa'aki eni ki ha ngaahi kulupu tokosi'i pe kulupu toko lahi 'e taha. Pea 'i he faka'osinga 'o e fakataha, ko e kulupu' 'e 'i ai 'enau felotoi 'i he tu'unga 'o e tefito'i fekau.

- Tohi'i hifo kotoa ho'o ngaahi taumu'a.
- 'I lalo tohi'i hifo 'a e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga 'e tolu (3) 'o e tefito'i fekau mahino, nounou pea mo'ui mo e ngāue fakataha.
- 'I he ngaahi kulupu, ko e fetalanoa'aki' ko e tefito'i fekau 'o e taumu'a.
- Tohi'i 'a e fetalanoa'aki 'o e ngaahi fakakaukau.
- Fakataha'i 'a e ngaahi fetalanoa'aki mo e fakakaukau, kae'oua kuo 'alu hake 'i he felotoi 'i he funga 'o e tefito'i fekau.

FAKAA'U HO'O TEFITO 'I FEKAU 'I HE SEKONI 'E 30

'E tokoni 'a e ki'i ngāue ko eni, ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo hono kau mēmipa, ke nau sio taha ki he poleki hono fakaa'u 'o e fekau 'i ha taimi nounou. Ko ha tokoua tu'u tau'atāina, 'e lava ke na ngāue atu 'o fetalanoa'aki 'i he vaha'a 'o e tamasi'i pea mo e toko taha lahi 'oku 'ikai manako pē kaungā ako. Ko ha toko taha tau'atāina, 'oku' na ngāue 'i he fatongia 'o e toko taha ako 'i he ako'anga. Ko e ni'ihii 'o e kau tau'atāina' ko e mēmipa kinautolu 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku nau fai 'a e ngaahi ngāue faka'ativokāsio. Ko e toko taha ta'u'atāina, 'oku' ne ngāue 'i he fatongia ko e mēmipa 'a e Kalapu Tō'onga Mou'i Fakama'a pea 'e 'ikai ke 'oatu 'a e taimi' ke teuteu kae pau ke ngāue'aki 'a e tefito'i fekau kimu'a 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau fakakaukau lelei ai ke longomo'ui e ngāue.

...29...30

FEITU'U NE HOKO AI:

- 'Oku lue 'a e fānau ako 'i he loto'ā 'o e 'apiako.
- 'Oku kole 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, kapau te nau lava ke talanoa mo kinautolu, 'o fekau'aki mo e ngāue 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a.
- 'Oku felotoi 'a e fānau ako, kā 'oku pehē 'e he tamasi'i' pe ta'ahine' 'oku 'ikai ma'u ha taimi lahi.
- 'Oku kamata ke 'oatu 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e tefito'i fekau.
- 'Oku 'oange 'e he fānau ako' ha sekoni 'e 30 (taimi'i 'i he uasi' pe telefoni) pea nau lue mama'o koe'uhi 'oku pau ke nau 'alu kinautolu.

'Oku kole ki he toko taha tau'atāina, ke fai e ngāue 'a e mēmipa 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, fekau'aki mo 'enau ongo'i ke vahevahe 'enau fekau 'i he sekoni 'e 30. 'Oku nau ongo'i kuo nau lea'aki e me'a na'a nau fiema'u ke lea'aki? 'Oku nau fakakaukau 'e malava pe ke tohoaki e fanau ako ki ha ngaue 'o tefito he fepotalanoa'aki he miniti 'e 30?

Tuku ki ha ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a lahi ke nau 'ahi'ahi ke fakahoko eni, 'o kapau te nau ma'u ha'anau tefito'i fekau 'o fetalanoa'aki vave ai mo mahino 'i ha founa 'oku fakamānako ki he toenga e fānau ako.

KEHEKEHE NGA'AHĪ NGĀUE, TATAU E FEKAU

Ko e ngāue' ni ke fakahā e founa 'e lava ai 'a hono fakahoko atu ha tefito'i fekau 'e taha 'o fakafou 'i ha ngaahi ngāue kehekehe.

FOUNGA:

- Fili ha tefito'i fekau kuo mou felotoi ki ai 'i ha'amou ngāue fakafehu'i ke fakamanatu 'o ngāue'aki e taha 'o e ngaahi sippinga' ni.
 - Ko e ngaahi ngāue taki taha kuo tohi atu 'i lalo, ke talanoa'i 'i he kulupu', ko e hā e founa 'e lelei taha ki hano tuku atu 'o e tefito'i fekau? Ko e hā ha taumu'a ki ai? Ko e hā ha ngaahi founa lelei ki he ngāue taki taha?
1. Ko e papa tohi'anga mo e fakatātā 'o ha falemālōlō, loki ako pe papa fakatokanga 'i he holisi. A
 2. Ko e tau'olunga pe hiva 'i ha fai'anga lotu 'i ha ako lautohi pule'anga.
 3. Ko e fo'i vitiō nounou miniti 'e 2 ko ha faka'eke'eke 'o e fanau ako.
 4. Ko e tohi 'oku 'ohake 'i he mītia fakasōsiale 'i he inisitākulemi pe feisipuka.
 5. Ko e tā valivali e 'ata 'o e kolo' 'i he tafa'aki 'e taha (1) 'i he holisi 'o e ako'anga.

Taimi ke tau longomo'ui

Ngāue'aki e ngaahi ngāue ke a'usia e mo'oni'i me'a' mo e taumu'a.

'Oku totonu ke 'ilo 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'a e ngaahi 'etivokāsio. 'Oku nau toe 'ilo foki mo e kau mamata mo fanongo pau mo e tefito'i fekau. Ko e taimi eni ke kamata e talanoa fekau'aki mo e founa tuku atu 'o e ngaahi tefito'i fekau 'i ha fakakaukau fo'ou, fakafiefia mo founa kuo fakahā mahino. Ko e 'Aati Faka'etivokāsio, Tohi Tokoni Ma'ae Fānau 'oku vahevahe ai e ngaahi fakakaukau 'o e ngāue lelei lahi' ki he liliu lelei. Ko e me'a 'oku mahu'inga taha, ko e ngaahi ngāue kuo palani lelei'i, fokotu'utu'u mo tuku atu e tefito'i fekau ki he kau mamata mo fanongo tonu.

Ngāue'aki e tēpile, 'o hangē ko ha tataki ki he kau mēmipa 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke kamata 'a e talanoa, fekau'aki mo 'enau ngaahi ngāue faka'etivokāsio ke kamata e talanoa fekau'aki mo 'enau ngaahi ngāue faka'etivokasio. 'Oku ne 'omai 'a e sīpinga 'o e tokoni ki he ngaahi fetalanoa'aki:

Ngaahi Fehu'i	Ngaahi Tali (sīpinga)
Ko e hā 'a e tefito'i palopalema 'oku tau fiema'u ke fai ha ngāue ki ai?	Palopalema/ fakakaukau: 'Oku tau fiema'u e taha kotoa 'i he ako ke fanofano honau nima' 'aki e koa, hili e 'alu ki falemālōloo'.
Ko hai 'etau kau mamata mo fanongo tefito?	Kau mamata mo fanongo tefito: Fānau Ako, kau faiako
Ko e hā 'a e fekau 'oku tau fiema'u ke 'oatu ki he kakai?	Tefito'i fekau: The message that washing hands with soap is heKo e fekau' ko e fanofano'aki e koa' 'oku mo'uilelei, malu, mokomoko mo poto mo e hā fua.
Ko e hā 'a e liliu 'oku fiema'u ke tau sio ki ai koe'uhi ko e ngāue faka'ativokāsio?	Liliu: Vēkevēke ke fanofano e ongo nima 'aki e koa; ngāue ko e mātu'aki fanofano e nima.
Ngāue faka'etivokāsio: Tamasi'i helo he Tō'onga Mo'ui Fakama'a, Faiako helo he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, Liliu faka'ulungaanga e Tamasi'i ako pe Faiako	
Ko e hā e founa 'oku tau vahevahe ai 'etau tefito'i fekau mo e kau mamata mo fanongo tefito?	'Oku fiema'u ke tau tala kiate kinautolu 'o fakafou 'i he ngaahi va'inga fiefia mo fe'auhi tā fakatātā: ngaahi sipoti. 'Oku tau fiema'u 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ke tala kia kinautolu 'a e tokoni ki he ni'ihī 'o e fānauako' 'i he 'apiako.
Ko e hā e ngaahi ngāue fakaikiiki 'oku tau fiema'u ke fakahoko?	• 'Oku tau fiema'u ke lele 'a e 'aho 'o e Tō'onga Mo'ui Fakama'a' 'i he fakamamani lahi 'o e vai' 'aki e ngaahi va'inga mo e ngaahi fe'auhi ki he fānau ako' hono fanofano 'o e nima' 'aki 'a e koa. W • 'Oku fiema'u ke 'i ai ha fānau ako ko e ngaahi hau 'i he tō'onga moui fakama'a, 'i he ngaahi kalasi taki taha ke hiki hake mei he fanofano 'o e nima' 'aki 'a e koa, pea ke 'ai ke pau 'oku 'i ai 'a e koa ki he fānau ako ke ngāue'aki 'i he taimi 'oku nau 'alu ai ki he falemālōloo.' • 'Oku fiema'u ke 'ai ke pau 'oku taki taha 'a e loki ako ke 'i ai e tuliki tauhi sino (haisini) mo e koa mo e pepa toileti.
Ko e hā e ngaahi me'a 'oku tau fiema'u ke fakahoko (naunau, me'angāue, kakai)?	• Ngaahi naunau va'inga • Fe'auhi pousitā 'oatu he pepa tā valivali, 'oatu ngaahi tā valivali. • Ko e 'aho 'o e tō'onga moui fakama'a, 'oku fanongonongo mo faka'ilonga (pepa vali tā fakatātā) • Ngaahi me'a tauhi e sino (haisini) 'i he ngaahi tuliki (koa, pepa toileti) • 'Esitimetī makehe pe tātā ki he kau ako. Kau Hau 'o e Tō'onga Mo'ui Fakama'a. • Fakamatala 'o e fanofano 'o e nima ki he fānau ako. Kau Hau 'o e Tō'onga Mo'ui Fakama'a (ongo nima ki 'olunga ke tauhi e ma'a (haisini) pe ni'ihī 'o e ngaahi fakamatala ngāue'aki 'a e nima.
Ko fē taimi 'oku tau fiema'u ai ke fakahoko ai ia? (naunau, me'a ngāue, kakai)	Fakafou 'i he vaeua'anga mālie 'o e Teemi ua.

Koe ngaahi fakakaukau kihe ngaue Faka'etivokasio 'a e Kalapu To 'onga Mo'ui Fakama'a 'a e Tokotaha Ako

Ko e taha ako tō'onga mo'ui fakama'a tataki 'o 'i ai 'a e loto lahi, ngaahi fakakaukau ki he ngaahi ngāue faka'ativokāasio pea ko eni pē 'a e ngaahi fakakaukau. 'Aki 'a e ngāue mo e fānau ako 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke ngāue'aki, tamasi'i ki he tamasi'i, kau ki he ngaahi tefito'i mo'oni pea fa'u fo'ou 'a e ngaahi fakakaukau 'e lava 'aki hono fakatupulaki 'o e tō'onga mo'ui fakama'a mo faka'etivokāasio.

- Fokotu'utu'u ha konifelenisi pe fakataha, fakakikihi pe fetalanoa'aki
- Tā ha pousitā
- Fakahoko ha fe'auhi Tō'onga Mo'ui Fakama'a
- Fakahoko ha fa'ahinga ngāue makehe.
- Tataki 'i hono fakahaa'i 'o ha me'a 'i he lea' mo e ngāue
- Fa'u 'a e vitiō
- Fakahoko ha feinga 'i he mītia fakasōsiale
- Fakatātā 'o e paaki, ke 'ilonga he falani
- Tā valivali e ngaahi fakatātā 'i he ngaahi kolo
- Talanoa mo e fo'i sioka
- Fekau 'i ha pousitā
- Kau to'a 'i he tō'onga mo'ui fakama'a
- Taimi hiva
- Fakahoko 'e he kakai kotoa pē
- Fa'u ha uepisaiti
- Tataki ha ngaahi fe'auhi

NGĀUE 'AONGA 'AKI 'A E NGAACHI FAINGAMĀLIE KOTOA PĒ

'Oku mahu'inga mālie ke tau sio ki he ngaahi faingamālie 'oku 'i ai' ni, mo ia 'e hoko mai he kaha'u 'i he taimi 'e fakahoko e palani ki he ngaahi ngāue. 'E lava ke fakafonu 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau fakafonu 'a e ngaahi saati' ke tokoni ke nau fetalanoa'aki ki he ngaahi faingamālie, alea'i 'o e ngaahi faingamālie.

NGAACHI FAINGAMĀLIE 'OKU LOLOTONGA 'I AI

NGAACHI FAKAKAUKAU

'Oku 'i ai nai ha ngaahi me'a 'e ni'ihi 'e hoko mai te ke lava 'o ngāue'aki ke ke talanoa ia ki he kau fanongo? 'Oku 'i ai ha ngaahi 'aho makehe? 'Aho 'o e siasi? Ngaahi 'aho fili?

'Oku 'i ai ha ngaahi ouau tu'uma'u hangē ko e lotu taha 'a e ako, fakataha 'a e ngaahi kōmiti vai, mo e hā fua) 'e malava ke te talanoa ai ki he kau mamata mo e fanongo tefito.

NGAACHI FAINGAMĀLIE FO'OU

NGAACHI FAKAKAUKAU

Ko e hā ha ngaahi faingamālie ngāue te ke lava fa'u ki ho kau fanongo?

Ko hai 'oku' ke fiema'u ke kole ki ai ke lava ke fokotu'u ha ngaahi ngāue fo'ou pe ko ha ngaahi faingamālie ngāue fo'ou?

KO HONO TOHI 'O E PALANI FAKA'ETIVOKĀSIO

'Oku to'o 'e he ngaahi ngāue ko eni, 'a e taimi lahi ke palani mo fakahoko. Ko e taimi 'e ni'ihī 'oku 'i ai e pa'anga ke totongi. Taimi 'e ni'ihī, 'oku nau fiema'u ke ngāue'aki e ngaahi naunau hangē ko e komipiuta, ngaahi me'afaitā, ngaahi peni mo e pepa pē ngaahi naunau ki he tā valivali. 'Oku nau toe fiema'u mo e kaungāme'a ke tokoni.

'E fiema'u 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke palani ko e hā 'a e naunau te nau fiema'u ki he ngaahi ngāue kuo palani taki taha. Te nau toe fiema'u foki ke fakapapau'i 'a e founa te nau ma'u ai 'a e ngaahi naunau. 'E toe lelei ange ke tokoni'i kinautolu 'i he'enu palani' ke ngāue'aki 'a e ngaahi naunau kuo nau faingamālie ke ngāue'aki pea nau feinga foki ke nau ma'u 'a e ngaahi tokoni mo e ngaahi naunau' pea mei he kau taki ako mei kolo, pisinisi, siasi pe ha toe kulupu kehe pē mei he Mo'ui mo Ako.

'Oku fakamanatu kiate koe ko fē taimi 'oku ke fiema'u ai ke a'usia ho'o taumu'a pea mo e 'aho faka'osi ki ho'o ngaahi ngāue taki taha.

Ko e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'oku tonu ke nau lava 'o lava tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni he kuo lava 'enu ngaahi palani faka'ativokāsio.

'Eke kiate koe pea ke toki tali 'a e ngaahi fehu'i 'oku 'oatu:

- Ko e hā 'a e ngaahi founa 'oku tau fiema'u ke fakahoko ke teuteu ki he ngāue faka'ativokāsio?
- Ko e hā ha 'a e 'aho faka'osi ki ai ngaahi sitepu taki taha ko eni?
- 'Oku tau toe fiema'u ke fakahoko ha fekumi makehe ki he ni'ihī 'o e ngaahi founa 'i he palani?
- Ko hai 'oku tau fiema'u ke tau kole ki ai ke tokoni mai kiate kitautolu ki he founa taki taha?
- 'Oku totonu nai ke u toe ui ha fakataha mo e ni'ihī 'o 'eku kau mamata mo fanongo tefito, pe kakai 'oku nau tokoni'i he'eku palani faka'ativokāsio?
- 'Oku 'ilo'i kotoa 'e kinautolu 'oku kau 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, fekau'aki mo e palani' pehē ki he ngaahi 'aho 'oku 'osi ki ai?

Ko e ngaahi ngāue kotoa ke kau ki ai 'a e mēmipa kotoa pē 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau veteki 'a e hokohoko 'o e palani, fakakau ki ai 'a e 'aho 'e 'osi ki ai, fatongia, fakamatala nounou pea mo e ngaahi naunau 'oku fiema'u (kau ki ai mo ha ngaahi totongi pē mo ha ngaahi naunau felāve'i). 'E tokoni eni ke nau palani ma'u pē kimu'a, ke fakapapau'i 'oku lava lelei pē 'a e ngāue.

Ko e Sipinga 'o ha Palani faka'etivokasio

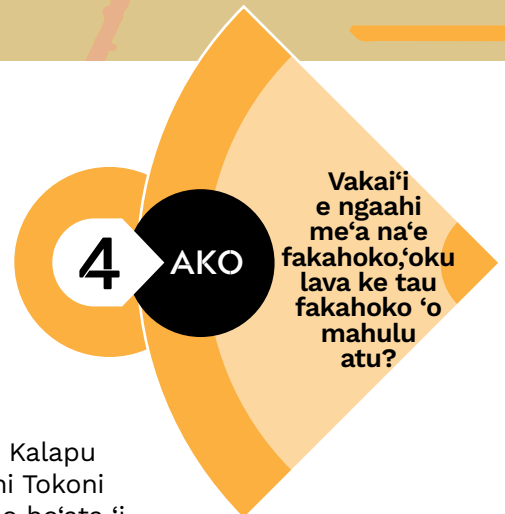
NGAUE FAKA 'ETIVOKASIO

Tā ha pousitā fekau'aki mo e mahu'inga 'o e fanofano 'o e nima 'aki e koa.

	'Aho faka'osi	Fatongia	Fakamatala Nounou	Ngaahi naunau 'oku fiema'u
Naunau	10 Fēpueli	Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo ha poupou mei he kau faiako	'Ai ke maau e ngaahi naunau kotoa pē ki he valivali	La'i pepa 'e 20, vali, polosi vali, pea mo e vai Totongi: 'Ikai ha totongi, 'ofa pē 'a e faiako
Alea'i e kakano 'o e pousitā	10 – 12 Fēpueli	Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a	Kimu'a pea tau kamata tā valivali 'oku fiema'u ke tau felotoi 'i ha kaveinga, ngaahi lea, pea fakamanatu kiate kitautolu 'a e sitepu 'e 5 'o e palani ki he fanofano 'o e nima	Peni maaka, palakipoe, Totongi: 'Ikai ha totongi. Foaki ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo e Mo'ui mo Ako
Valivali 'o e ngaahi pousitā	13 Fēpueli	Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a	Kotoa e ngaahi pousitā ke 'osi pē he kalasi	Pousita tā valivali Totongi: 'Ikai ha totongi, taimi faingamālie pē 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a
Takafi milemila'i e pousitā	14 Fēpueli	Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a	'Oku fiema'u 'a e ngaahi pousita kotoa ke takafi milemila ke malu mei he efu moe la'a	Mīsini takafi milemila Totongi: ngāue'aki fakataimi mei he Mo'ui mo Ako. K5 ki he pousitā
Fakapipiki e ngaahi pousitā 'i he ngaahi falemālōlō 'o e ako'anga	15 Fēpueli	Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a	'Oku fiema'u ke tau loto taha pē ko fā ha ngaahi feitu'u tonu ke fakapipiki ki ai 'a e 'ū pousitā	Tākisi, fa'o pe tepi mo e hamala Totongi: 'Ikai ha totongi. Foaki pē 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a

Vakai'i 'a e kau 'a e tokotaha ako 'i he ngaahi Kalapu To'onga Mo'ui Fakama'a

Ko e founga hono 4 'o e hokohoko 'o e ngāue faka'ativokāsio 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'o e ako'anga, ko e AKO. 'E tokoni 'a e Tohi Tokoni Ma'ae Fānau ki he longā'ifānau 'i he ngaahi Fēpueli ke nau ako mo ho'ata 'i he ngaahi ngāue faka'ativokasio. 'Oku toe mahu'inga foki kiate kitautolu ke ho'atā mai 'i he fakalele 'o e ngaahi Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a pea mo e founga 'oku kau mai ai 'a e longā'ifānau. Ko e fa'ahinga 'o e ho'atā ko eni 'oku totonu ke fakahoko ke 'oua na'a toe si'i hifo he tu'o taha he ta'u.

Mei he kamata'anga 'o e Tohi Tokoni Ma'ae Faiako, na'a tau talanoa ai 'o fekau'aki mo e fa'ahinga 'o e kau mai:

- Fetalanoa'aki
- Fengāue'aki
- Tataki 'e he toko taha ako

'Oku toe 'i ai foki mo e founga 'e tolu (3) ke siofi'aki 'a e founga 'oku kau mai ai 'a e longā'ifānau:

Fokotu'utu'u:

Ko fē taimi 'oku kau mai ai e fānau pea ko e hā e tu'unga (levolo)- fetalanoa'aki, fengāue'aki, tataki 'e he taha ako

Tu'unga lelei taha:

'Oku fai pau nai 'a e ngaahi ngāue kau mai, pea mo e tefito'i makatu'unga 'e hiva (9) 'o e kau mai 'a e toko taha ako.

Ngaahi Ola:

Ko e hā e me'a hangē ko e ola ia 'o e ngaahi ngāue kau mai- ki he longā'ifānau 'iate kinautolu pē pea mo e tokangaekina 'o 'enau ngaahi totonu.

Ko e ngaahi kautaha ko ē hangē ko e Fakahaofi 'o e longā'ifānau (Save the children) mo e Ngaahi palani ki he toko taha ako ki he toko taha ako, kuo kamata'i (child to child initiative). Ko e ngaahi me'a ngāue lelei 'aupito ki he kau mai ke tānaki'aki 'etau ngaahi lau (feedback) mei he longā'ifānau mo e to'utupu ki he fa'ahinga 'o e kau mai pea mo e ngaahi ola 'o e kau mai. Ko ha tātānaki 'o e ngaahi me'a ngāue ko eni 'oku 'oatu ia heni. 'Oku totonu ke ke ngāue mo ha kupu fengāu'aki kehekehe kau ai 'a e longā'ifānau ke fakakakato 'a e ngaahi tēpile 'oua toe si'isi'i he tu'o 2 he ta'u.

NGĀUE VAKAI'I:

Vakai 'i e ngaue 'ihe fofonga fiefia pe mamahi

Ko e ki'i me'angāue faingofua eni 'oku malava ke ngāue'aki mo e, pea 'e he longa'ifanau, to'utupu, ngaahi kupu fekau'aki kehe ke kumi 'a e ngaahi mālohinga mo e ngaahi vaivai'anga 'o e kau mai 'a e toko taha ako mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau ke fakalalakaka'i.

NGAAHI NAUNAU

Ko e pepa saati mo e 'ū peni.

NGĀUE KE FAKAHOKO

Tā ha tēpile 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo 'i he la'ipepa.

Hingoa 'o e ngāue faka'etivokāsio:		Kaveinga Ngāue ('Aho):
 Ngaahi mālohinga mo e ngaahi lavame'a:	 Ngaahi vaivai'anga, ngaahi pole mo e ngaahi fakamanamana:	 Ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ki ha founa ki hano fakalalakaka:

- Kole ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke nau fili 'a e ngaahi hingoa 'o e ngāue fakat'ativokāsio pe feinga 'a ia kuo nau toki fakakakato pea 'oku nau fiema'u ke vakai'i. Fakakau atu 'a e 'aho, tokolahi 'o e kau ako 'i he ngāue vakai'i ko eni; (Sipinga: Tamasi'i tangata 'e 5 mo e ta'ahine 'e 6; ta'u 8 - 12).
- 'I lalo he fofonga malimali, kole kia kinautolu ke nau fakakaukau pea hiki mai 'a e ngaahi mālohinga kotoa pē fekau'aki mo e founa kuo kau mai 'aki 'e he tamaiki tangata mo e tamaiki fefine 'i he to'u kehekehe, ta'u mo e tūkunga 'atamai kehekehe 'i he ngaahi founa kehekehe 'o e ngāue faka'ativokāsio. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau talanoa'i mo vahevahe 'a e ngaahi sipinga lavame'a pea mo e 'uhinga 'oku fakahaa'i ai 'e he ngaahi sipinga ko eni, 'a e ngaahi mālohinga pē ngaahi lavame'a.
- 'I lalo, 'i he faka'ilonga 'o e fofonga mamahi, kole kiate kinautolu ke nau fakakaukau pea tohi 'a e ngaahi vaivai'anga, ngaahi pole pē ngaahi fakamanamana fekau'aki mo e ngaahi founa 'oku kau mai 'aki 'e he tamaiki fefine mo e tamaiki tangata 'i he ngaahi ta'u kehekehe mo e tūkunga 'atamai kehekehe 'oku nau kau mai'aki 'a e ngaahi founa kehekehe 'o e ngāue faka'ativokāsio pea mo e 'uhinga 'oku nau pehē ai ko 'eni 'a e ngaahi vaivai'anga.
- Hoko, 'i lalo 'i he fakai'longa 'o e maama 'o e fakakaukau' kole kiate kinautolu ke nau fakakaukau pea tohi 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau kotoa pē 'i he founa ke fakalalakaka'i ai 'enau kau mai 'e he ni'ihī 'o e tamaiki tangata mo e tamaiki fefine kuo te'eki ke nau kau mai 'i he palani ngāue faka'ativokāsio mo e fakahoko ngāue mo ha ngaahi fokotu'u fakakaukau kehe 'e ni'ihī ki hono fakalalakaka'i 'o e kau mai 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he'enau ngāue faka'ativokāsio hoko mai.

Ko e toe founa siofi faingofua ko eni, 'oku malava ke fe'unga mo ngāue'aki ia 'i he ngaahi founa kehekehe ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke nau fakakaukau fekau'aki mo 'enau ngaahi lavame'a mo e ngaahi pole, ke ne kāpui 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau ki he ngaahi fakalalakaka.

NGĀUE VAKAI'I:

Ngaahi maama hala: Lanu Kulokula, Lanu Moli, Lanu mata

Ko e me'a ngāue' ni, 'oku 'aonga ki hono muimui'i mo vakai'i 'a e ola lelei mo hono fakahoko 'o ha ngāue faka'ativokāsio 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a. 'I hono fa'a ngāue'aki 'o e me'a ngāue ko eni, 'e malava ke tokoni ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke fakahoko ha ngaahi liliu 'i he'enau ngaahi palani faka'ativokāsio 'i hono fakalele 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo ha toe ngaahi 'ēlia kehe 'oku mahu'inga kiate kinautolu. Ko e me'a ngāue' ni 'e malava ke ngāue'aki pē 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a pē mo ha fānau ako kehe 'i he ako'anga. Ko e ngaahi maama hala kulokula, moli, lanumata 'oku anga maheni 'i he ako'anga koe'uhi 'oku toe ngāue'aki 'i he 'analaiso ngutu'i hina (bottle neck) ki he Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he ako'anga.

Ko e ngāue ko eni 'oku totonu ke fakahoko ia 'i he fanga ki'i kulupu iiki- to'utupu 'e 5 ki he 8 'i he taimi 'e taha. Koe'uhi ke lava 'a e mēmipa kotoa pē 'o vahevahe longomo'ui 'ene ngaahi vakai (fakakaukau). 'Oku ke fiema'u ho'o fanongo lelei mo e pōto'i fekumi, ke fakafaingofua lelei e ngāue, tautautefito kapau 'e ongo'i 'e he ni'ihī 'o e kulupu' 'oku nau fiema'u ke nau fika'i 'a e ngāue faka'ativokāsio ke kulokula.

NGAAHI NAUNAU

- Saati
- Peni kala/ kala (lanu kulokula, moli mo e lanumata mo e ngaahi sioka tā valivali)
- Pepa fakapipiki/ pepa kohikohi iiki
- 'Ū peni
- Seloteipi (fakapipiki)

NGĀUE KE FAKAHOKO

1. 1Tā ha siakale 'e tolu 'i ha saati pea valivali lanu kulokula, moli mo e lanumata (pe ngāue'aki ha siakale 'e tolu kuo kosi mei ha lau'i pepa kala.
2. Fakamatala'i ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'e 'i ai honau faingamālie ke nau muimui'i mo vakai'i 'a e anga 'o 'enau kau mai 'i ha ngāue faka'ativokāsio 'oku fakahoko.
3. Fakamatala 'a e ngāue 'a e ngaahi maama hala mo e ngaahi lanu 'o e siakale 'e tolu (kulokula, moli, lanumata) pea kole ki he fānau ako' ke nau fili pe ko e fē 'a e lanu 'oku ne fakafongā'i 'a e fakalakalaka mo e ngaahi ola 'o e ngāue faka'ativokāsio pea mo hono 'uhinga.

Lanu Kulokula

Kulokula: ‘Oku fakahā ‘e he kulokula ‘oku ‘ikai ke lele lelei ‘a e ngāue faka’ativokāsio (Ko e sīpinga: ‘oku ‘i ai e fakangatangata ‘a e fakakau mai ‘a e fānau pe fakangatangata ‘a e liliu ‘i he palopalema faka’ativokāsio.

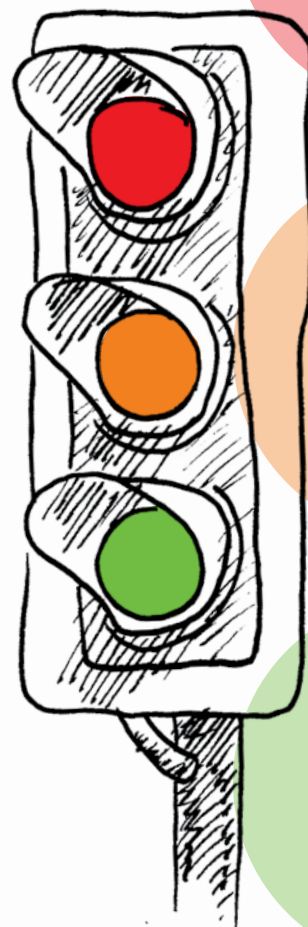
Lanu Moli

Moli: ‘Oku fakahā ‘e he lanu moli, ko e ngāue faka’ativokāsio ‘oku ki’i lele lelei pē ka ‘oku toe ‘i ai pē faingamālie ki ha toe fakalelei.

Lanu mata

Lanu mata: ‘Oku fakahā ‘e he lanumata, ko e ngāue faka’ativokāsio ‘oku fu’u fakalakalaka lelei mo’oni pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ola lelei ki he kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a mo e/ pē fānau ako kehe mei he’enau kau mai.

- ‘Oku ‘oange ki he kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a, ‘a e fanga ki’i lau’i kaati iiki ke tohi ai ‘enau ngaahi ‘uhinga’ pea tuku leva kinautolu ‘i he taha ‘o e siakale ‘oku ne fakafofonga’i lelei taha ‘a ‘enau ngaahi fakakaukau.
- ‘I hono fakapipiki ‘e he kau mēmipa ‘o e Kalapu Tō’onga Mo’ui Fakama’a ‘enau fanga ki’i lau’i kaati iiki ‘i ha siakale lanu ‘oku fakalotolahi’i kinautolu ke nau vahevahe ‘enau ngaahi ‘uhinga mo e kulupu.

VAKAI'I E NGĀUE:

Kimu'a mo e hili hono mape'i e sino 'o e tangata

Ko e me'a ngāue' ni 'e lava ke ngāue'aki 'i he kamata'anga 'o ha palani ngāue faka'ativokāsio pea faka'osi'aki 'o hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue faka'ativokāsio 'o e Tō'onga Mo'ui Fakama'a. 'Oku tokoni ke toe 'ilo ai e kau mai 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a pea mo ha ngaahi liliu kuo nau a'usia.

NGAAHI NAUNAU

- La'i pepa lahi (si'i hifo he A3) 'oku 'i ai e lisi 'o e sino' 'oku tā ai
- Saati pepa
- Ngaahi peni lanu kehekehe
- Kala (sioka tā valivali)
- Tepi

KO E NGĀUE KE FAI

- Tuku e ngaahi saati lalahi 'i lalo 'i he faliki pea kole ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ke nau nofo takai 'i he siakale 'o e pepa. Kole ki he Taha Pole ke tokoto ki lalo 'i he pepa' ke hangē pē 'oku tā e fuo honau sino' 'i he la'i pepa. Tā takai 'a e fōtunga honau sino' 'aki 'a e kala mo e ngaahi peni.
- Tā 'a e laine vetikale (lele mei 'olunga ki lalo) hangatonu ki lalo 'i he lotomālie 'o e sino. Fakamatala'i ko e tamasi'i' pe ta'ahine, mei he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a. Ko e tafa'aki to'ohema, 'oku ne fakafofonga'i 'a e toko taha kei si'i ki mu'a 'i he ngāue faka'ativokāsio. Ko e tafa'aki to'omata'u, 'oku' ne fakafofonga'i 'a e tamasi'i hili 'a e ngāue faka'ativokāsio. Draw a vertical line down the middle of the body.
- Ngāue'aki 'a e ngaahi kongā 'o e sino' ke kumi 'o faka'fou 'a e ngaahi liliu 'a ia kuo hoko ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, ko e 'uhinga, ko 'enau fakakau mai ki he ngaahi ngāue faka'ativokāsio (pe Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a) 'iate ia pē)

► **Ko e 'ulu:** Ko e hā 'a e 'ilo na'e mā'u 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a kimu'a he ngāue faka'ativokāsio 'i he palopalema ? Ko e hā 'a e 'ilo 'oku mā'u he taimi ni 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a hili 'a e ngāue faka'ativokāsio. 'Oku manakoa 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, pe 'ikai manakoa e ngaahi liliu)

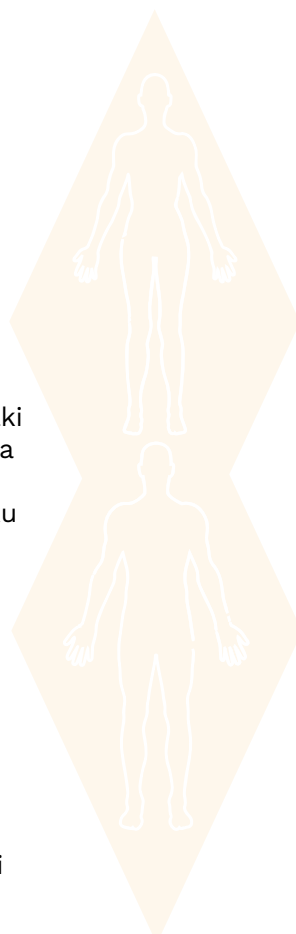
► **Ko e ongo mata:** 'Oku fēfē 'a e sio 'a e kakai lahi' (kau faiako, kau taki ako, ngaahi mātu'a, kau matu'otu'a he kolo mo e hā fua) ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a kimu'a he ngāue faka'ativokāsio? 'Oku fēfē vakai 'a e kau mēmipa' he taimi' ni ki he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a? Ko e hā e liliu kuo hoko? 'Oku sai'ia pē 'ikai sai'ia e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ki he ngaahi liliu?

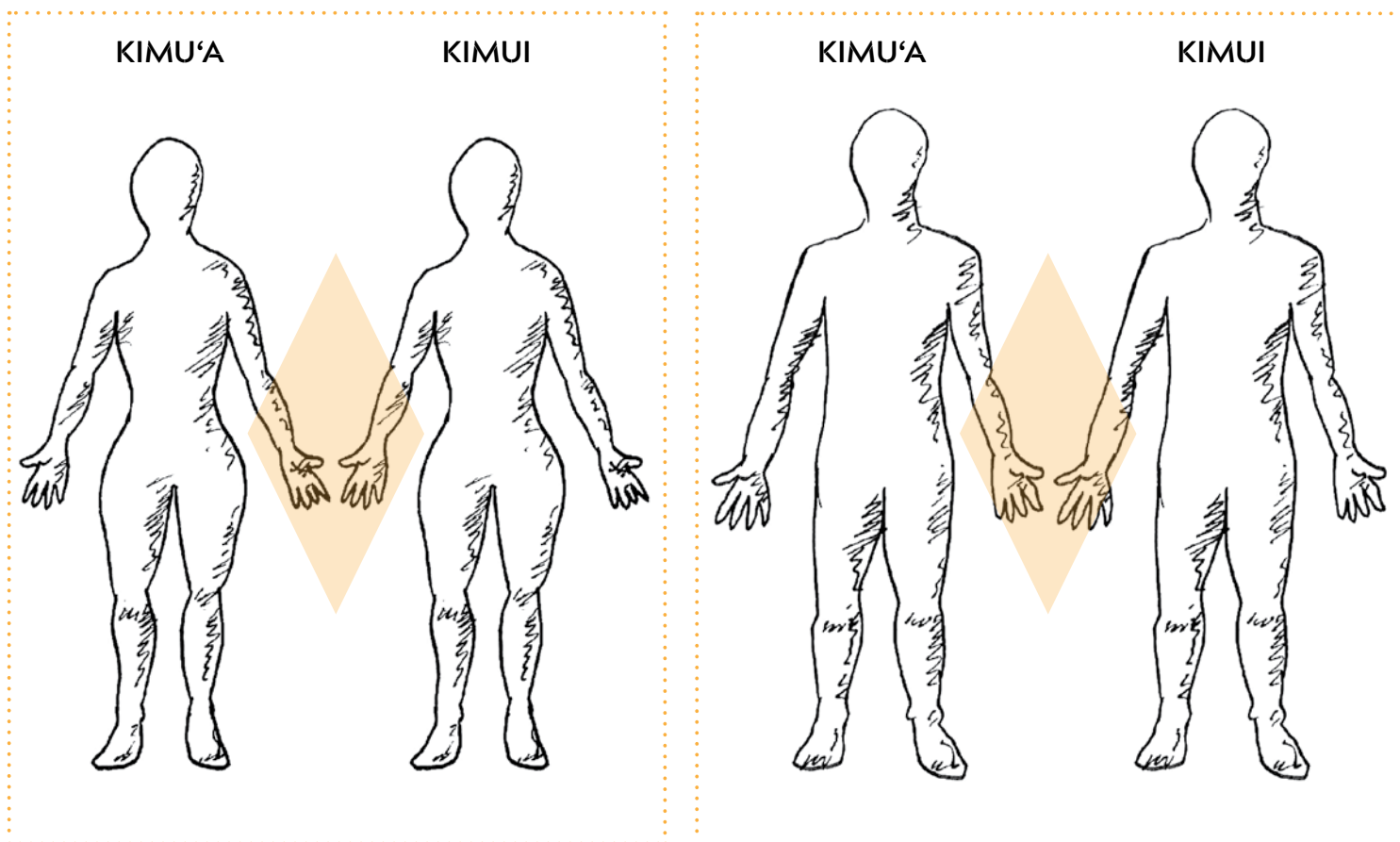
► **Ongo telinga:** 'Oku fēfē 'a e fanongo 'a e kakai lalahi' (kau 'ofisa fakaloto fonua, kau taki ako, kau faiako, ngaahi mātu'a, kau matu'otu'a he kolo mo e hā fua) ki he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a kimu'a he ngāue faka'ativokāsio? 'Oku fēfē 'a e fanongo 'a e kakai lahi' ki he kau mēmipa' he taimi' ni? Ko e hā ha liliu kuo hoko? 'Oku sai'ia pē 'ikai sai'ia e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a he ngaahi liliu?

► **Ko e ngutu:** 'Oku fēfē 'a e fetu'utaki 'a e fānau tangata mo e fānau fefine 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a mo honau kaungā ako, ngaahi mātu'a, kau faiako, mo e ni'ihī kehe. Na'e fēfē eni kimu'a he ngāue faka'ativokāsio? Kuo 'i ai ha liliu? 'Oku sai'ia pe 'ikai sai'ia 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'i he ngaahi liliu?

► **Ko e ongo uma:** Ko e hā e ngaahi fatongia 'oku fai 'e he tamaiki fefine pe tamaiki tangata kimu'a 'i he ngāue faka'ativokāsio 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a? Hili 'a e ngāue faka'ativokāsio kuo 'i ai ha ngaahi liliu 'i he ngaahi fatongia 'o e fānau fefine mo e fānau tangata? Ko e hā e fakakaukau 'a e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, fekau'aki mo ha ngaahi liliu?

► **Ko e mafu:** 'Oku fēfē 'a e ongo 'a e fānau tangata' mo e fānau fefine' fekau'aki mo kinautolu hili e ngaahi ngāue faka'ativokāsio 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a? Kuo 'i ai ha ngaahi liliu 'i he ngaahi tō'onga 'a e kakai lalahi ki he fānau iiki.

- Ko e hili ange hono fakakakato e fuo 'o e sino' 'oku tokoni e Talatalanoa, ki he fepōtalanōa'aki fakalukufua fekau'aki mo e ngaahi me'a' ni:
 - ▶ 'Oku 'i ai ha fānau fefine pe fānau tangata 'oku nau fe'ao mo ha fakakehekehe'i 'e ha fānau kehe pe kakai lalahi; 'o tu'unga 'i honau fa'ahinga, ta'u, ivi malava, tangata'i fonua, lotu, pa'anga hū mai 'a e fāmili, pe ko ha toe 'uhinga ange pē? Are any girls or boys facing discrimination from other children or adults due to their gender, age, disability, ethnicity, religion, family income or any other reasons?
 - ▶ 'Oku 'i ai ha ngaahi faikehekehe 'i he anga e fanongo 'a e fānau iiki pē kaunga 'i ha faitu'utu'uni 'o fakatatau ki honau tu'unga tangata pe fefine, ta'u motu'a, hokohoko he fānau, faingata'a'ia, tangata'i fonua, siasi, pa'anga hū mai 'a e fāmili, pe ko ha toe 'uhinga ange? Are there any differences in the way young people are listened to or involved in decision making due to their gender, age, sibling order, disability, ethnicity, religion, family income or any other reasons?
 - ▶ Ko e hā ha liliu 'e sai'ia e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a' ke siofi hangē ko ha ola ia 'o 'enau ngaahi ngāue faka'ativokāsio?

VAKAI'I E NGĀUE: Muimui'i Loufau Kulokula

Ko e me'a ngāue' ni kuo 'osi fokotu'u pea ngāue'aki ki he to'utupu pea ki he longā'ifānau 'i he tukui kolo 'i 'Initia hangē ko ha founa 'e hokohoko atu hono muimui'i 'a e ngāue (pe tonounou) 'aki 'a e kau ma'u mafai fakakolo pe kau taki' ke fakalelei'i'aki 'a e ngaahi pole kuo fokotu'u hake 'e he longā'ifānau. Pea 'e lava 'aki ke ohi ke ngāue'aki 'i he ako'anga, kapau ko e fakakaukau 'o e kau mēmipa Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a 'oku taau pe ia.

NGAAHI NAUNAU

Ngaahi loufau hinehina mo e kulokula (pe ha toe lanu kuo felotoi ki ai e kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a)

NGĀUE KE FAKAHOKO

- 'I he taimi ko e kuo fakatokanga'i ai 'e he kau mēmipa Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ha palopalema faka'ativokāsio 'oku nau fiema'u ke fakahoko ha feinga ki ai pea nau ha'i takai 'i ha 'akau mahu'inga 'i he kolo pe ako'anga 'aki ha ngaahi loufau kulokula 'i he taimi ko ia kuo nau fokotu'u hake ai 'a 'enau ngaahi fiema'u ki he kau taki (kau taki ngaahi 'apiako, kau taki ngaahi siasi, kau taki ngaahi kolo, kau taki fakapule'anga mo e hāfua). Ko e tefito'i fiema'u 'e lava pe ke tohi 'i he loufau.
- 'I hono fakahoko ko ia 'o e ngaahi ngāue faka'ativokasio 'a e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, 'oku muimui'i ma'u pē 'e he kau mēmipa 'o e Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a pea nau alea'i pe kuo fakahoko ha ngaahi ngāue ke fakalelei 'aki 'a 'enau fiema'u.
- Kapau 'oku fakahoko 'e he kau taki tefito' 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e fiema'u kuo fokotu'u 'e he kau mēmipa Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, pea 'e vete leva 'e he fānau 'a e loufau kulokula mei he 'akau pea fetongi'aki ia 'a e loufau hinehina

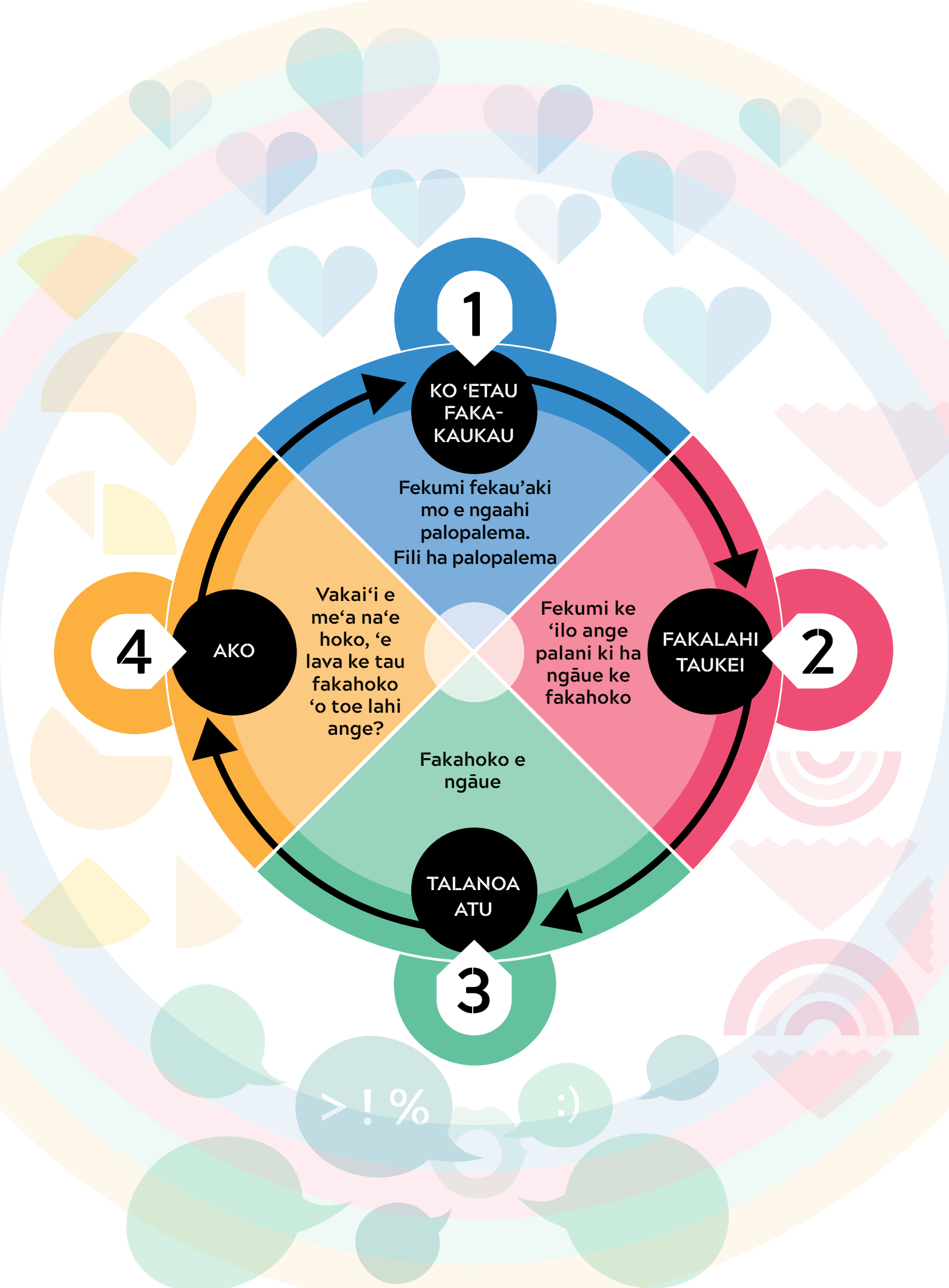

Ko E Ngaahi Talamonū!

Kuo' ke lava ke tokoni'i mo poupoua 'a e fānau ako' ke nau ngāue atu ai pē 'i he ngaahi founa taki taha 'e fā ke nau ngāue 'i he ve'eteka faka'ativokāsio pea 'oku totonu ke nau fononga 'i he'enau taki taha founa te nau lava ke nau hoko ko e kau taukei faka'etivokāsio. Kuo' ke poupou'i foki mo e longa'ifānau 'i he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a, koe'uhi 'i he taimi' ni, 'oku mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e sisitemi:

- Mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e ngaahi sisitemi, pea mo e founa ngāue'aki 'o e ngaahi siakale fekaukau'aki ke fakamahino'aki e ngaahi vā fehokotaki 'i ha sisitemi.
- Mahino 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e mafai pea fakamālohi'i honau mafai 'i loto pea mo e mafai kuo nau a'usia faka'fou 'i he ngāue fakataha 'i ha feinga faka'ativokāsio.
- Mahino ko e hā 'a e founa ke fili'aki ha kau mamata mo fanongo mo e fa'ahinga 'o e liliu ki ha ngāue faka'ativokāsio.
- 'I ai e a'usia pe taukei 'i he palani mo hono fakahoko ha feinga faka'ativokāsio.
- Mahino 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke vakai'i mo ako mei he ngaahi ngāue' pea mo hā e founa ke toe fakahoko lelei ange ai 'i he feinga faka'ativokāsio hoko mai.

'Oku 'i ai pe 'amanaki lelei atu 'i ho'o hoko ko e Faiako ke lava 'o toe fakaivia ho'o ngaahi taukei 'i hono poupou'i 'a e ngaahi ngāue tataki 'e he toko taha ako, toe fakapapau'i 'a e kau katoa mo e kau mai. Tau vakai atu kimu'a ke tau sio ki he ngaahi me'a fakafiefia 'e malava 'e he Kalapu Tō'onga Mo'ui Fakama'a ke fakahoko.

Ko e tohi tataki' ni 'e tokoni kiate koe ke tokoni'i'aki e longa'ifānau ke nau hoko ko e 'ativokāsio (ngāue mālohi ki ha liliu lelei)

Ko e tohi tataki' ni, ko e tohi Tokoni Ma'ae Faiako, ke tokoni'i'aki e fānau ako, 'i he'enau fakatupulekina e ngaahi faingamālie mo e mafai ke lava 'o liliu e ngaahi me'a, ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange e mo'ui, 'i he'enau ngaahi ako'anga mo honau ngaahi kolo.

'I loto he tohi tataki' ni, 'oku 'i ai e ngaahi fakakaukau 'i he sitepu ki he sitepu ma'ae faiako ke tokoni'i'aki e ngaahi kalapu 'a e fānau' ke nau ngāue fakataha, ke palani mo fakahoko e ngaahi palani faka'ativokāsio; ko ia ai, ke 'inasi e taha kotoa he vai inu malu, ngāue'aki e falemālōlō lelei mo e ngāue'i lelei e tō'onga haisini, 'o hangē ko e fanofano e nima' 'aki e koa. Ko e ngaahi ngāue he tohi' ni, 'e tokoni ke lotolahi ai e fānau' fekau'aki mo e founa te nau lava ke uesa lelei ai ha liliu 'i he ako'anga mo e kolo. 'Oku 'i ai mo e ngaahi lēsoni palani ke tokoni kiate koe, ki hono tataki e fānau 'i he'enau palani, fakalakalaka mo fakahoko e fanga ki'i ngāue fakafiefia faka'ativokāsio 'o kau ai hono ngāue'aki 'o e tā fakatātaa' ke faka'ai'ai e toenga.

Ko e tohi' ni, 'oku hu'u 'ene tokanga' ki he vai, 'ea lelei mo maama mo e ma'a mo e haisini, ka ko e founa te ke ako' 'e lava pē ke ngāue'aki ke tokoni'i e fānau ako, ke 'i ai ha uesa lelei 'i ha liliu 'o ha me'a 'oku mahu'inga kiate kinautolu- 'aki hono fakahaa'i ki he taha kotoa 'a e fakafiefia 'o e kakai iiki 'i he ngaahi me'a kehekehe 'oku nau lava 'o ngaohi 'i he māmani.